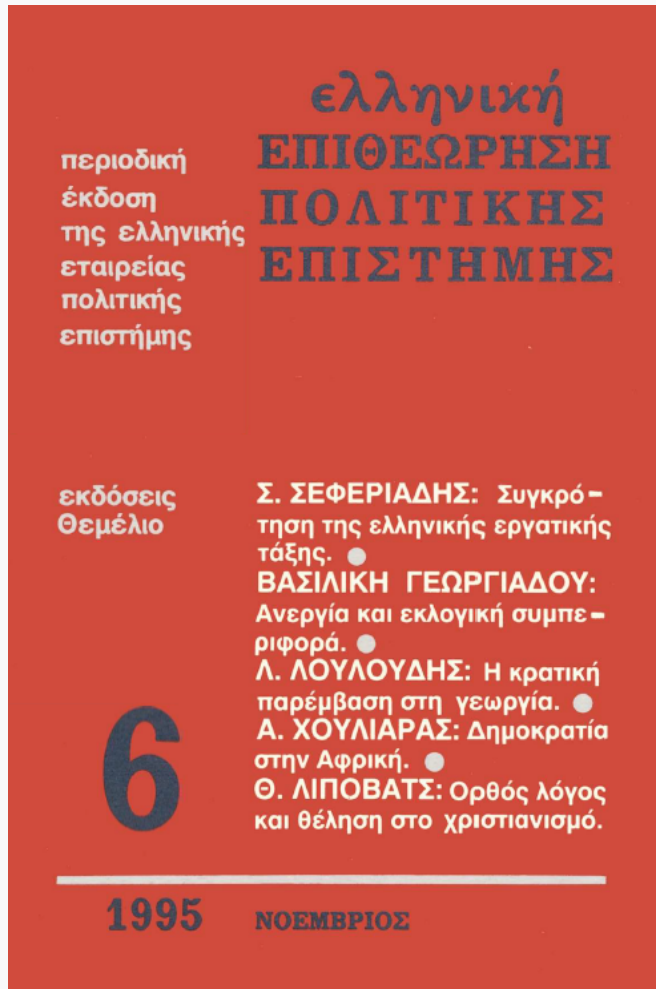

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 6, Αρ. 2 (1995)

Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα

Σεραφείμ Σεφεριάδης

doi: [10.12681/hpsa.15281](https://doi.org/10.12681/hpsa.15281)

Copyright © 2017, Σεραφείμ Σεφεριάδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σεφεριάδης Σ. (2017). Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 6(2), 9-78.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.15281>

ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1870-1936): ΜΕΡΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΠΑΝΩ ΣΕ ΕΝΑ ΠΑΛΙΟ ΘΕΜΑ

«Το φύσει περιοδικόν της εργασίας έχει δημιουργήσει τοιαύτην σύγχυσιν επαγγεμάτων, ώστε είναι σχεδόν αδύνατον να εξακριβώσει τις αν εν άτομον είναι υποδηματεργάτης ή καπνεργάτης, ή κουρεὺς ἢ σερβιτόρος» (Ἐκθεσις του Ἐμμ. Πειρουνάκη, Επόπτου Εργασίας, «Περὶ του ζητήματος της ανεργίας των καπνεργατῶν», στο Γραφεῖον Προστασίας Ἑλληνικοῦ Καπνοῦ Θεσσαλονίκης, *Το ζήτημα της υποχρεωτικῆς ἢ μη επεξεργασίας του εἰς φύλλα καπνοῦ· συλλογὴ των σπουδαιότερων επισήμων εγγράφων*, Θεσσαλονίκη/Σέρρες 1925, σ. 9).

«Ἡ Ἑλλάς [...] εστερείτο ουσιαστικῶς “προλεταριάτου”, κατὰ την ἔννοιαν των μεγάλων βιομηχανικῶν χωρῶν. Ἀλλὰ εἶχε το τρωτόν της “πτωχείας” της, ὡς καθολικοῦ οικονομικοῦ φαινομένου της χώρας. Καὶ το γεγονός αὐτό, την ἔκαμινε ἔδαφος πρόσφορον διὰ την διάδοσιν ανατρεπτικῶν ιδεῶν» (Στέφανος Ι. Στεφάνου, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος πρωτοπόρος της κοινωνικῆς πολιτικῆς και του “Κράτους Ἐνημερίας” εἰς τον Δυτικόν κόσμον*, Ἀθήνα 1969, σ. 22).

Το ὅτι οἱ «τάξεις», νοούμενες ὡς συλλογικὲς ολότητες συνειδητοποιημένων υποκειμένων, δεν απορρέουν με αυτόματο/μηχανιστικό τρόπο ἀπὸ τις κοινωνικὲς —και κατὰ μείζονα λόγο τις απλῶς οικονομικὲς— σχέσεις, φαίνεται να αποτελεί στις μέρες μας κοινὸ τόπο.¹ Σύμφωνα με την επιγραμματικὴ διατύπωση του Ε.Ρ. Θομπ-

* Ὁ Σεραφεῖμ Σεφεριάδης εἶναι υποψήφιος διδάκτωρ στο Columbia University.

1. Ἡ βιβλιογραφία πάνω στο ζήτημα της συγκροτήσεως της εργατικῆς τάξεως εἶναι ἐξαιρετικὰ ογκώδης και με σημαντικὲς τάσεις ἐπέκτασης. Το γεγονός αὐτό (σε συνδυασμό με την ευρύτατη θεματολογία της και τὴ μάλλον ἰδιότυπη εκφορὰ μεγάλου μέρους της) καθιστᾶ την επαρκὴ σύνοψη των βασικῶν αντιπαραθέσεων που τὴ διατρέχουν πρόβλημα ιδιαίτερα δύσκολο, που, ἴσως, απαιτεῖ ιδιαίτερη πραγματεία. Σημεῖο ἐκκίνησε, ὠστόσο, μπορεῖ να αποτελέσει ἡ χρησιμὴ κατηγοριοποίησι του γνωστικοῦ πεδίου που επιχειρήθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴ Vitsilakis-

Soroniatis, στη βάση του διαχωρισμού ανάμεσα στις «δομικές» και τις «κοινωνικο-ιστορικές» προσεγγίσεις (βλ. Chryssi Vitsilakis-Soroniatis, «Working class formation: the case of Greece 1830-1928», Ph. D. dissertation, University of Chicago, Ιούλιος 1988, σ. 5-34).

Η πρώτη κατηγορία, που έχει σαν σημείο αναφοράς το γνωστό μαρξιστικό σχήμα της μετάβασης από την «τάξη καθ' εαυτήν» στην «τάξη για τον εαυτό της», αποτελείται από δύο ιδιαίτερες υπο-κατηγορίες εργασιών: (α) αυτές που τοποθετούνται στο εσωτερικό της μαρξιστικής παράδοσης (μαρξιστικές και νεο-μαρξιστικές) και (β) τη φιλελεύθερη ανασκευή του κλασικού μαρξισμού. Η πρώτη υπο-κατηγορία περιλαμβάνει (i) τις κλασικές μαρξιστικές μορφοποιήσεις του θέματος και συναφείς αντιπαραθέσεις και (ii) τις νεο-μαρξιστικές συζητήσεις των δεκαετιών 1970-1980 σχετικά με το ρόλο του καπιταλιστικού κράτους στην παρεμπόδιση ανάπτυξης ταξικής συνείδησης (π.χ. ο πολύ γνωστός διάλογος ανάμεσα στους Miliband -Πουλαντζά - Block και Skocpol). Πρωτοεμφανιζόμενη μέσα στο κλίμα οικονομικής ευφορίας που επικρατούσε στη Δύση στις αρχές της δεκαετίας του 1960, η «φιλελεύθερη ανασκευή του μαρξισμού» επιχείρησε να αντιστρέψει τον πυρήνα της προβληματικής του εισάγοντας την αποκαλούμενη «επιχειρηματολογία της σύγκλισης» [*convergence thesis*]. Σύμφωνα με μ' αυτήν, η ταξική συγκρότηση κορυφώνεται όχι με επανάσταση, αλλά με τη σταδιακή ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στις δομές του βιομηχανικού καπιταλισμού (βλ., ιδιαίτερα, C.D. Kerr - F. Harbison - C.A. Myers, *Industrialism and industrial man*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1964· J.H. Goldthorpe - D. Lockwood - F. Bechfor - J. Platf, *The affluent worker in the class structure*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1969 και J. Scott, *Corporations, classes and capitalism*, Huntchinson, Λονδίνο 1979). Αντιπαραθέσεις που εμφανίστηκαν αργότερα μέσα στα πλαίσια αυτής της παράδοσης οδήγησαν στην ανάπτυξη της λεγόμενης «θεσμικής προσέγγισης» (ουσιαστικά, μιας επαναδιατύπωσης των αρχών του πλουραλισμού), όπου οι εργάτες παύουν να αντιμετωπίζονται ως τάξη, αλλά ως μια ιδιαίτερη ομάδα πίεσης σε αέναη αντιπαράθεση με τους εργοδότες· το —πάντα ουδέτερο— κράτος βρισκείται στον ενδιάμεσο χώρο, παίζοντας το ρόλο του θεσμικού επιδιαιτητή.

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι μεθοδολογικές αρχές της «κοινωνικο-ιστορικής» προσέγγισης συμπυκνώνονται στην έντονη αποστροφή του E.P. Thompson προς τις διάφορες εκδοχές του δομικισμού (στρουκτουραλισμού). Είναι πασίγνωστη η γλαφυρή διατύπωσή του: «η έννοια της τάξης προσδιορίζεται από ανθρώπους καθώς βιώνουν την ιστορία τους, και, εν τέλει, αυτό αποτελεί και το μόνο της ορισμό» (E.P. Thompson, *The making of the English working class*, Alfred Knopf & Random House, Νέα Υόρκη 1963, σ. 11). Επιπλέον, ο Thompson υπογράμμισε: «δεν μπορούμε να τοποθετούμε την “τάξη” εδώ και την “ταξική συνείδηση” εκεί, σαν δύο χωριστές οντότητες, όπου η μία αποτελεί επακόλουθο της άλλης, αφού και οι δύο πρέπει να προσεγγίζονται ταυτοχρόνως» (E.P. Thompson, *The poverty of theory and other essays*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1983, σ. 106). Ακόμα και συγγραφείς που στέκονται κριτικά απέναντι στην τάση της «Νεότερης Αριστεράς» να εγκαταλείψει εντελώς την άποψη περί του πρωταρχικού ρόλου της σφαίρας της παραγωγής, φαίνεται να συμφωνούν πως «δεν υπάρχει τάξη καθ' εαυτήν που να ορίζεται με “αντικειμενικά” οικονομικούς όρους [...] Δεν υπάρχει αντικειμενική παρουσία τάξης πριν από την εμφάνισή της στο προσκήνιο

της ιστορίας» (Michael Burawoy, *The politics of production*, Verso, Λονδίνο 1985, σ. 39· έμφαση δική μου). Αν και είναι σαφές πως κάποιος μπορεί να είναι εργάτης χωρίς να το κατανοεί ή αποδέχεται (έτσι ώστε ο παροπλισμός της έννοιας «ασυνείδητος εργάτης»/«τάξη καθ' εαυτήν» χωρίς αντικατάσταση να καθίσταται δύναμη προβληματικός), η προσέγγιση έχει γίνει δικαίως γνωστή για τις πολλές συνεισφορές της. Η βασική ανάμεσά τους έγκειται στην εναισθητοποίηση που προκάλεσε (τόσο σε θεωρητικό όσο και σε ερευνητικό επίπεδο) σε σχέση με τον σημαντικό «ενδιάμεσο» ρόλο που διαδραματίζουν στην πορεία διαμόρφωσης τάξης παράγοντες (σχετικά) αυτόνομοι από τις σχέσεις παραγωγής όπως η πολιτική και η ιδεολογία. Η παραδοχή του ιδιαίτερου ρόλου αυτών των παραγόντων βρίσκεται στη βάση πολλών εργασιών, όπως, π.χ., του Adam Przeworski, που υποστηρίζει πως «πολλοί ταξικοί αγώνες είναι αγώνες για τη [συγκρότηση της] τάξης προτού γίνουν αγώνες μεταξύ τάξεων» (Adam Przeworski, «Proletariat into class: the process of working class formation from Karl Kautsky's *The Class Struggle* to recent controversies», *Politics & Society*, τόμ. 7, τχ. 4/1977, σ. 371). Επεκτείνοντας το ίδιο επιχείρημα, ο Erik Olin Wright τόνισε με τη σειρά του ότι «είναι πάντα προβληματικό το αν και κατά πόσον οι εργάτες θα συγκροτηθούν σε τάξη ή σε κάποια άλλη μορφή συλλογικότητας βασισμένης στη θρησκεία, την τοπική καταγωγή, το επάγγελμα [...] κτλ. *Η ταξική δομή μπορεί να προσδιορίζει το πεδίο υλικών συμπεροφάντων πάνω στο οποίο υλοποιούνται εγχειρήματα ταξικής συγκρότησης, αλλά δεν επικαθορίζει αποκλειστικά το αποτέλεσμά τους*» (E.O. Wright, *Classes*, Verso, Λονδίνο 1985, σ. 123· έμφαση δική μου).

Ανάλογη άποψη υποστηρίχθηκε και από τον Aristide Zolberg σε πρόσφατο τόμο που επιμελήθηκε από κοινού με τον Ira Katznelson — μια ιδιαίτερα αξιόλογη απόπειρα ισόροπης σύνθεσης των αρετών των δύο προσεγγίσεων, που στοχεύει επίσης στην επεξεργασία εννοιολογικών εργαλείων για συστηματική συγκριτική ανάλυση: «Αν η έλευση του καπιταλισμού σε μια δεδομένη χώρα συνεπάγεται αναγκαστικά και τη δημιουργία εργατικής τάξης, ωστόσο, δεν επικαθορίζει αποκλειστικά τη δομή και τη δυναμική της ανάπτυξής της. Ιδωμένη μέσα απ' αυτό την πρίσμα, η διαδικασία συγκρότησης εργατικής τάξης εμφανίζεται *σαν η σταδιακή αποκρουστικότητα ενός περιορισμένου φάσματος τύπων [συγκρότησης] από ένα ευρύτερο σύνολο πιθανοτήτων*» (Ira Katznelson - Aristide Zolberg (επιμ.), *Working-class formation; nineteenth century patterns in western Europe and the United States*, Princeton University Press, Princeton 1988, σ. 401· έμφαση δική μου). Στο εξαιρετικά διεισδυτικό εισαγωγικό του κεφάλαιο στον ίδιο τόμο (σ. 3-41), ο Katznelson υποστήριξε ότι η ταξική συγκρότηση είναι «η υπό όρους (αλλά όχι τυχαία) διαδικασία όσμωσης των παρακάτω τεσσάρων επιπέδων "τάξης" όπως αυτά εδρεύουν: (α) στη δομή της οικονομικής ανάπτυξης· (β) σε ταξικά προσδιορισμένους τρόπους ζωής· (γ) σε κοινές κοινωνικές προδιαθέσεις· και (δ) στη συλλογική δράση». Το πρώτο επίπεδο αναφέρεται στους κοινωνικο-οικονομικούς επικαθορισμούς που επισημαίνονται από τη «δομική» προσέγγιση, ενώ το δεύτερο και το τρίτο εισάγουν στην ανάλυση τις «κοινωνικο-ιστορικές» ευαισθησίες των αναλυτών που θέλουν την τάξη «μια εμπειρία ιστορικά συγκεκριμένων υποκειμένων». Το τέταρτο, τέλος, αποτελεί τον τόπο της «ταξικής πάλης». Ωστόσο, φανερά επηρεασμένος από τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής [*rational choice*] τύπου Mancur Olson, ο Katznelson φαίνεται να ενδιαφέρεται περισσότερο για

σον στον κλασικό πρόλογο του *The making of the English working class*, «[αν] [...] η ταξική εμπειρία είναι προσδιορισμένη, η ταξική συνείδηση δεν είναι».² Ανάμεσα σε άλλα, η συναφής βιβλιογραφία έχει επίσης επισημάνει ότι η συγκρότηση των τάξεων αποτελεί *διαδικασία* έπεται ότι μπορεί να σημειώνει πρόοδο, να αδρανοποιείται ή και να παρουσιάζει σημεία αναστροφής (ταξική αποδιάρθρωση). Δεν είναι συνελώς δόκιμο να θεωρούμε ότι μια τάξη «έχει» ή «δεν έχει» συγκροτηθεί στατικά. Αντ' αυτού, οι ερευνητικές μας προσπάθειες πρέπει να κατατείνουν στην εξακριβωση της ενυπάρχουσας *δυναμικής*: του αν, δηλαδή, και κατά πόσον η διαδικασία συγκρότησης «προχωρεί» ή παλινδρομεί. Επιγραμματικά, «οι τάξεις οργανώνονται και αποδιαρθρώνονται σαν αποτέλεσμα διαρκών αγώνων».³

Ωστόσο, παρά τις θεμιτές θεωρητικές ανησυχίες των μελετητών αναφορικά με τις αβεβαιότητες και τον ανοιχτό χαρακτήρα φαινομένων που άπτονται της υποκειμενικής εσωτερικευσης πολύπλευρων «αντικειμενικών πραγματικοτήτων» (που επικαθορίζονται ταυτόχρονα από παράγοντες οικονομικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς), παραμένει γεγονός ότι οι κοινωνικές δομές, κυρίως ως «σχέσεις παραγωγής» και «σχέσεις εντός της παραγωγής»,⁴ θέτουν το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου συντελείται η διαδικασία

ό,τι εμποδίζει τη συλλογική δράση, αντί για ό,τι τη χαρακτηρίζει οσάκις εμφανίζεται (μια κριτική για τις θεωρητικές και ερευνητικές επιπτώσεις αυτής της στάσης παρουσιάζεται παρακάτω). Το ζήτημα της συλλογικής δράσης εξετάζεται με ενάργεια από τους Claus Offe και Helmut Wessenthal στο άρθρο τους «Two logics of collective action» (στο Claus Offe [επιμ.], *Disorganized Capitalism*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1985, σ. 170-220 – όπου και περαιτέρω χρήσιμες βιβλιογραφικές αναφορές για το ζήτημα της συγκρότησης τάξης). Διεισδυτική και με πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές είναι τέλος η ανάλυση της Έφης Αβδελά, «Κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 12, τχ. 22, Ιούνιος 1995, σ. 173-204.

2. Στο *ίδιο*, σ. 10.

3. A. Przeworski, *ό.π.*, σ. 371. Βλ. και Goran Therborn, «Why some classes are more successful than others», *New Left Review*, τχ. 138 (1983), σ. 37-55.

4. Σύμφωνα με τον M. Burawoy (*ό.π.*, σ. 13-14), οι «σχέσεις εντός της παραγωγής» περιλαμβάνουν «τις κοινωνικές σχέσεις στη βάση των οποίων άνδρες και γυναίκες παράγουν»· οι «σχέσεις παραγωγής», από την άλλη, περιλαμβάνουν τις σχέσεις εκμετάλλευσης (διά μέσου των οποίων «αντλείται πλεόνασμα από τον άμεσο παραγωγό») και τις σχέσεις ανάμεσα στις μονάδες που οργανώνουν την εκμετάλλευση.

της ταξικής συγκρότησης —επομένως, καθορίζουν τα όρια του «δυνατού», αν και, ως επί το πλείστον, με τρόπο αρνητικό, προσδιορίζοντας αυτό που είναι «αδύνατο».⁵ Για παράδειγμα, η ρευστότητα της αγοράς εργασίας σε περιφερειακές και ημι-περιφερειακές χώρες αποκλείει την εμφάνιση μορφών ταξικής συγκρότησης που απαντούν σε κεντρικές-βιομηχανικές κοινωνίες, δημιουργώντας, αντίθετα, τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση διαφορετικών τύπων. Ή, για να χρησιμοποιήσουμε τη μαρξιστική ορολογία, είναι πάντοτε χρήσιμη η διερεύνηση του χαρακτήρα μιας υπό διαμόρφωση «τάξης καθ' εαυτήν» προτού, ή, καλύτερα, καθώς διερευνούμε την «τάξη για τον εαυτό της» στη ταξική συγκρότηση.

Θέτοντας το ζήτημα με εσκεμμένη νοηματική ευρύτητα, το άρθρο αυτό επιχειρεί να εξετάσει το παρακάτω ερώτημα: τι είδους εργατική τάξη, και στο πλαίσιο ποιας κοινωνικής δομής, δημιούργησε το αδύναμο ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα;⁶ Αν και βασικός στόχος θα είναι η συνοπτική σκιαγράφηση των «αντικειμενικών» διαστάσεων της διαδικασίας συγκρότησης της εργατικής τάξης (συναφείς προς τη μορφολογία της αγοράς εργασίας και τις κυρίαρχες παραγωγικές δομές) η ανάλυση υποχρεωτικά θα ε-

5. Βλ. E.O. Wright, *ό.π.*, σ. 185.

6. Φυσικά δεν είναι δυνατό να υπεισέλθουμε εδώ στο ζήτημα της ελληνικής «(ημι-)περιφερειακής υπανάπτυξης.» Μόνο ακροθιγώς μπορεί να ειπωθεί πως, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, το ελληνικό σύστημα χαρακτηριζόταν από σχετικά χαμηλούς ρυθμούς εκβιομηχάνισης, πλημμελή λειτουργία των θεσμών, και έντονη πολιτική αστάθεια. Με την έννοια αυτή ήταν ένα «αδύναμο σύστημα». Από την πλουσιότετη βιβλιογραφία, βλ., ενδεικτικά, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάγρηση και αναπαραγωγή· ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977· Nicos P. Mouzelis, *Modern Greece; Facets of underdevelopment*, Macmillan, Λονδίνο 1978 και *Politics in the semi-periphery; early parliamentarism and late industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο 1986· Γιώργος Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977· Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης· η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1979* και Βασίλης Φύλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, Σύγχρονα Θέματα*, Αθήνα 1975. Πολλές από τις παραπάνω εργασίες υποβάλλονται σε αλτρουσεριανή κριτική από τον Γιάννη Μηλιό (*Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1988). Μια χρήσιμη επισκόπηση της βιβλιογραφίας γίνεται από τη Μαρία Πετμεζίδου-Τσουλουβή, «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: μια κριτική θεώρηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 22, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1984, σ. 13-29.

πεκταθεί και σε «υποκειμενικά» ζητήματα που άπτονται της ταξικής πάλης, υπό το φως των παραπάνω θεωρητικών προβληματισμών.

1. ΑΓΡΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ-ΣΤΟ-ΧΩΡΙΟ-ΚΑΤΟΙΚΟΣ-ΤΗΣ-ΠΟΛΗΣ:⁷ ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ «ΜΙΚΡΟ-ΤΟΠΙΚΙΣΜΟΥ»

Ακολουθώντας την πρόσφατη διεισδυτική ανάλυση του Αντώνη Λιάκου,⁸ είναι δυνατό να επισημάνουμε ένα ευρετικό συνεχόμενο από τρεις ευρείες φάσεις στη διαδικασία συγκρότησης της ελληνικής εργατικής τάξης (χονδρικά ανάλογο με τη διαδικασία αστικοποίησης), στη βάση του άξονα «σύνδεση των εργατών με την ύπαιθρο».

Η πρώτη, της «μέγιστης σύνδεσης», καλύπτει χρονικά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, και χαρακτηρίζεται από το καθεστώς της μη μόνιμης παραμονής των πρώτων χειρώνακτων των πόλεων στα αστικά κέντρα όπου εργάζονταν.⁹ Ήταν μια εποχή κατά την οποία οι ανάγκες επιβίωσης υποχρέωναν τις εργατικές οικογένειες σε μια «διπλή εξάρτηση»¹⁰ – από δραστηριότητες τόσο του αγροτικού όσο και του αστικού τομέα της οικονομίας. Το εγχείρημα της συντήρησης και αναπαραγωγής της οικογένειας πρόβλεπε την αποστολή ενός ή περισσότερων αρσενικών μελών της σ' εκείνο το αστικό κέντρο που θεωρούνταν ότι πρόσφερε τις καλύτερες επαγγελματικές δυνατότητες¹¹ για μια περίοδο ενός-τριών χρόνων, ενώ

7. Ο σύνθετος όρος [*peasant-in-the-village-living-in-town*] εισάγεται από τον Th. von Laue, «Russian peasants in the factory, 1892-1904», *Journal of Economic History*, τόμ. 21 (1961), σ. 61-81, και παρατίθεται από τον Αντώνη Λιάκο (*Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 88).

8. Στο ίδιο, σ. 55-95, και ιδιαίτερα σ. 83-92.

9. Για το ζήτημα αυτό βλ. και Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο/Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 188-203.

10. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 85.

11. Ως επί το πλείστον, αυτά ήταν η Αθήνα, με τον εκτεταμένο τομέα των υπηρεσιών (ιδιαίτερα μετά το 1870) και τα γειτονικά μεταλλεία του Λαυρίου, η Πάτρα, με τις μονάδες εξαγωγικής επεξεργασίας της σταφίδας, και τα μεγάλα λιμάνια της Ερμούπολης και του Πειραιά. Για περιγραφές των πρώτων μεταναστευτικών ρευμάτων προς τον Πειραιά, βλ. Βάσιας Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870*

η υπόλοιπη οικογένεια έμεινε στην ύπαιθρο καλλιεργώντας το μικρό οικογενειακό κλήρο.¹² Το καινούριο στρώμα περιλάμβανε επίσης πληθυσμιακές ομάδες που εγκατέλειπαν τις αγροτικές εστίες για πολιτικούς λόγους. Οι πιο συχνές αναφορές γίνονται στους μαχητές του Κρητικού αγώνα που πλημμύρισαν τον Πειραιά την επαύριο της αποτυχημένης εξέγερσης του 1866, ενώ άλλες μικρότερες ομάδες από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία επίσης κατέφευγαν σε πόλεις του ελεύθερου βασιλείου καταδιωκόμενοι από τις οθωμανικές αρχές.¹³

Παρότι αυτό γίνεται συχνά με έμμεσο τρόπο, είναι γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας χαρακτηρίζεται από την τάση να διαβλέπει στο φαινόμενο του αγρότη-ιδιοκτήτη-στο-χωριό-κατοίκου-της-πόλης ενδείξεις και στοιχεία μιας υποτιθέμενης σχετικής ευμάρειας. Υποστηρίζεται, συγκεκριμένα, πως, καθώς οι πρώιμοι αυτοί εργάτες κατείχαν ένα μικρό αγροτικό κλήρο, δεν υποχρεώνονταν να παραμείνουν στις πόλεις και να γίνουν αντικείμενα εκμετάλλευσης με τον τρόπο που συνέβη στα αντίστοιχά τους στρώματα στη Δυτική Ευρώπη.¹⁴

εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ, Καστανιώτης/Εταιρεία Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας, Αθήνα 1984, και Γιάννης Μπαφούνης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη· οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984, τόμος Β', Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 561-564. Η περίπτωση της Ερμούπολης εξετάζεται από τον Μανόλη Τούντα, «Πόλη και βιομηχανία: η περίπτωση της Ερμούπολης», στο *ίδιο*, σ. 609-634. Τέλος, χρήσιμες πληροφορίες για το Βόλο και την Πάτρα υπάρχουν, αντίστοιχα, στις εργασίες της Νίτσας Κολιού (*Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» Βόλου*, Οδυσσεύς, Αθήνα, 1988), και του Βασίλη Κ. Λάζαρη (*Πολιτική ιστορία της Πάτρας*, τόμος πρώτος, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1986).

12. Βλ. και Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων· η τεχνονομία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 122-124.

13. Βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη,» στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη...*, ό.π., σ. 521-531.

14. Βλ., π.χ., Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 129-33· Χ. Αργιαντώνη, ό.π., σ. 273-88· Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 521-524, και του ίδιου, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα», στο Grothusen κ.ά. (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σ. 216-235. Υποστηρίζεται, μάλιστα, ότι η «ελκυστικότητα» της αγροτικής ιδιοκτησίας απέτρεψε το σχηματισμό προλεταριάτου και έτεινε να πιέσει τους βιομηχανικούς μισθούς προς τα πάνω, συντελώντας, έτσι, στην αναστολή βιομηχανικής απογείωσης. Βλ.

Είναι, ωστόσο, σαφές ότι η διαδικασία που περιγράφουμε μπορεί κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί και σαν τεκμήριο του ακριβώς αντίθετου: να καταδείξει, δηλαδή, τα όρια της αγροτικής ασφάλειας/επάρκειας στο πλαίσιο της γεωργικής οικονομίας, ο εκρηματισμός και η εμπορευματοποίηση της οποίας είχαν, ως γνωστόν, ήδη αρχίσει από τη δεκαετία του 1840-1850. Αν για μια στιγμή επιτρέπαμε στις –διόλου άγνωστες– προσωπικές-συγκινησιακές και υλικές καουχίες που ενυπάρχουν σε κάθε μορφής οικονομική μετανάστευση, να υπιστέλθουν στην εξιστόρησή μας, η συνολική εντύπωση που αποκομίζουμε από τις περισσότερες αναλύσεις θα διαφοροποιούνταν αισθητά: η εικόνα του σχετικά «ευκατάστατου» εργάτη, που χρησιμοποιεί την «αγροτική εναλλακτική λύση» σαν ισχυρό διαπραγματευτικό όπλο σε υποτιθέμενες διαπραγματεύσεις με τον αστό εργοδότη του, θα έτεινε να παραχωρήσει τη θέση της σε αυτή του ανένα αναςφαλής αγρότη που υποφέρει τόσο από τη χαμηλή παραγωγικότητα των καλλιεργητικών του μεθόδων όσο και από την εκμετάλλευση των τοπικών εμπορικών, τοκογλυφικών και πελατειακών δικτύων.¹⁵

ιδιαίτερα Χ. Αγραντώνη, *ό.π.*, σ. 188-203, 289-301. Όμως η συγγραφέας δεν αποδεικνύει ποτέ ότι οι βιομηχανικοί μισθοί ήταν πράγματι υψηλοί. Τα ίδια επιχειρήματα επαναλαμβάνονται και από τον Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο (*Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 175-179), ενώ αντιμετωπίζονται με περίσκεψη από τον Χρήστο Χατζηιωσήφ (*Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 26-28), και γίνονται αντικείμενο κριτικής από τον Anthony Liakos, «Problems on the formation of the Greek working class», *Etudes Balkaniques*, τχ. 2 (1988), σ. 43-54.

15. Σε ό,τι αφορά την τοκογλυφία, αρκεί ίσως να επισημανθεί ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι αγρότες υποχρεώνονταν να δανείζονται «με επιτόκια που κυμαίνονταν συνήθως μεταξύ 14% και 25%, ενώ έφταναν ενίοτε έως το 48%» (Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 77). Αξίζει να σημειωθεί ότι αν και τα καθ' εαυτό στοιχεία που τεκμηριώνουν την αγροτική ένδεια είναι ευρύτατα γνωστά (και παγκοίως αποδεκτά), εν τούτοις, με έναν γνωσιολογικά απροσδιόριστο τρόπο, η σημασία τους φαίνεται διαρκώς να μας διαφεύγει τις κρίσιμες στιγμές, με αποτέλεσμα να αναστέλλεται και η ιστοριογραφική τους «κατοχύρωση». Ένα παράδειγμα για το πώς αυτό συντελείται μπορεί να αντληθεί από την παραπάνω –κατά τα άλλα εξαιρετη– μελέτη του Δερτιλή. Ο συγγραφέας τονίζει: «με το να διαπιστώνει τη βελτίωση της μοίρας των αγροτικών στρωμάτων [την επαύριο της μείωσης των άμεσων φόρων στην ύπαιθρο], η εργασία αυτή δεν παραγνωρίζει το πόσο σκληρή ήταν αυτή η μοίρα. Σε ορισμένες δύσκολες συγκυρίες του 19ου αιώνα, *τμήματα του αγροτικού πληθυσμού λιμοκτονούν και εν τούτοις φορολογούνται*» (σ. 83· έμφαση δική μου). Όμως, στην ακριβώς επόμενη σελίδα, ο

Αν είναι έτσι, η απάντηση στο επόμενο ενδιαφέρον ερώτημα – Γιατί οι πρώιμοι αυτοί εργάτες εγκατέλειπαν τις πόλεις μετά την πρώτη τους εγκατάσταση; – αντί να επικαλείται τις γνωστές ειδυλλιακές, αλλά στρεβλές, αναπαραστάσεις της υπαίθρου, θα έπρεπε να βασισθεί στο γεγονός ότι οι ευκαιρίες απασχόλησης στις πόλεις, και ειδικά στον τριτογενή τομέα, ήταν υπερβολικά ασταθείς, κατά κανόνα εποχικές, και σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό εξαρτώμενες από βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις της ζήτησης. Η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη στον αργιγέννητο δευτερογενή τομέα: είναι ενδεικτικό ότι μέχρι και το 1907 σχεδόν οι μισές βιομηχανικές μονάδες λειτουργούσαν σε εποχική βάση.

Στη βάση αυτών των δεδομένων δεν πρέπει, βέβαια, να αποτελεί έκπληξη το ότι τα εργατικά στρώματα χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ρευστότητα: για κάθε έναν από τους 7.342 «σταθερούς εργάτες» του 1874, υπήρχαν περίπου τέσσερις προσωρινοί/κυμαινόμενοι.¹⁶ Ούτε είναι περιεργό ότι το εισόδημά τους δεν επαρκούσε για την επιβίωση ολόκληρης της οικογένειας· μάλιστα, συνέβαινε το ακριβώς αντίθετο: ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες, ήταν ο χειρωνακτας των πόλεων που υποχρεωνόταν «να ζει με το ψωμί που θα του στείλει η γυναίκα ή ο αδελφός από το χωριό».¹⁷ Έχει πρόσφατα καταδειχθεί ότι ένα τμήμα κατέληγε στην ελατεία ή, εν πάση περιπτώσει, στο περιθώριο.¹⁸

Δερτιλής καταφέρεται ενάντια στην «εσφαλμένη εξαθλιωτική εικόνα του Έλληνα χωρικού» στη βάση του ότι η μοίρα αυτή ήταν χειρότερη σε άλλες χώρες της Ανατολικής και Νότιας Ευρώπης (σ. 84· έμφαση δική μου). Όμως με τον τρόπο που παρατίθεται η δεύτερη συγκριτική παρατήρηση, αντί να διευκρινίζει και εξειδικεύσει, τείνει να συσκοτίσει τη συνεισφορά της πρώτης. Αντί, έτσι, να κατοχυρώσουμε ένα συμπέρασμα του τύπου «οι Έλληνες χωρικοί ήταν εξαθλιωμένοι, όμως στην Ιβηρική χερσόνησο και στα Βαλκάνια υπήρχαν άλλοι πιο εξαθλιωμένοι», διολισθαίνουμε στο ότι «οι Έλληνες απολάμβαναν ικανοποιητικό επίπεδο (η εξαθλιωτική εικόνα του Έλληνα χωρικού είναι «εσφαλμένη») επειδή άλλοι «λιμοκτονούσαν περισσότερο». Όμως το ρήμα «λιμοκτονώ» παραπέμπει σε ποιοτική κατάσταση πραγμάτων, έτσι που η χρήση του για ποσοτικές διαβαθμίσεις να καθίσταται μάλλον αδόκιμη: αυτός που απλώς λιμοκτονεί δε διαφέρει και τόσο από εκείνον που «λιμοκτονεί περισσότερο».

16. Leften Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart & Winston, Νέα Υόρκη 1958, σ. 479. Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις εργατικού πληθυσμού παρατηρούνταν στο Λαύριο, στον Πειραιά, και στην Ερμούπολη.

17. Κ. Μοσκόφ, *ό.π.*, σ. 177.

18. Βλ. Β. Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σ. 239-241. Όπως ήταν αναπόφευκτο, η κατάσταση αυτή σύντομα δημιούργησε κακή φήμη στην αστική απασχόληση (τόσο στη

Αυτή η σχεδόν πλήρης ανασφάλεια, σε συνδυασμό με την επακόλουθη της ψυχολογία φυγής που χαρακτήριζε τα πρώτα εργατικά στρώματα, φαίνεται να λειτουργήσει σαν ένα πελώριο εμπόδιο ενάντια στην προοπτική του να υπερβούν τον «παλιό τρόπο σκέψης», μια τύποις συντεχνιακή μικρο-τοπικιστική ιδεολογία, που, τηρουμένων των αναλογιών, έτεινε να αναπαράγει στο αστικό περιβάλλον την παραδοσιακή πολυδιάσπαση και τους έμπλεους πατερναλισμού «κάθετους» πολιτικούς υπολογισμούς που χαρακτήριζαν το κοινωνικο-πολιτικό τοπίο της υπαίθρου: οι εργάτες έτειναν να προσκολλούνται σε *συντολίτες/συγχωριανούς* (που κατά κανόνα είχαν την ίδια απασχόληση και συχνάζαν στα ίδια μέρη όταν δεν εργάζονταν¹⁹) και όχι σε εργασιακούς συναδέλφους. Επο-

βιομηχανία όσο και στις υπηρεσίες). Όπως εξήγησε ο L. Stavrianos (ό.π., σ. 478), «το να πάει κανείς στην πόλη για να γίνει μεροκαματιάρης θεωρούνταν ένα βήμα καθόδου στην κοινωνική ιεραρχία». Αν και το μεγαλύτερο μέρος της ιστοριογραφίας, σε συνάφεια με την άποψη περί «σχετικής ευμάρειας» που σκιαγραφήθηκε παραπάνω, τείνει να υποστασιοποιεί το πολιτιστικό αυτό χαρακτηριστικό (ή, αλλιώς, να το αποδίδει σε «μικροαστικά» μοντέλα συμπεριφοράς που σχετίζονται με το μικρό αγροτικό κλήρο), καθιστώντας το παράλληλα παράγοντα που μπορεί να εξηγήσει αυτοτελώς την αποτυχία της ελληνικής εκβιομηχάνισης, φαίνεται ότι το άνοσμα της αιτιατότητας μάλλον είχε αντίθετη φορά. Για το ζήτημα αυτό, βλ., ιδιαίτερα, A. Liakos, ό.π., σ. 43. Σε άλλη του εργασία του, «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκέμβριος 1988, σ. 165, ο ίδιος συγγραφέας τονίζει: «την ποσοτική και ποιοτική επάρκεια της εργασίας τη δημιούργησε η διαδικασία εκβιομηχάνισης με τις δημογραφικές, κοινωνικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις που υποκίνησε. Από την άποψη αυτή, αν η στενότητα της αγοράς εργασίας εμμένει, αποτελεί αιτία της ανεπαρκούς εκβιομηχάνισης ή παράγωγό της;». Η αλλιώς: θα ήταν μήπως η δομή της αστικής απασχόλησης διαφορετική (θα επιτύγχανε η εκβιομηχάνιση) αν οι Έλληνες αγρότες ήταν θετικά προδιαθετιμένοι προς τη βιομηχανική απασχόληση; Πρέπει επίσης να τονισθεί ότι η πολιτιστική καθυπολία απέναντι στην προοπτική του «να γίνει κανείς εργάτης» δεν πρέπει να θεωρείται ένδειξη κανενός ενθουσιασμού απέναντι στην προοπτική του «να παραμείνει αγρότης». Η αδιάκοπη, αν και με διαφόρους ρυθμούς, μεταναστευτική ροή προς τις πόλεις καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο (η περίφημη ελληνική «αστυφιλία»): αποτελεί την καλύτερη απόδειξη.

19. Βλ. Κ. Μοσκόφ, ό.π., σ.123, 177: Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 78. Επίσης, Ματούλα Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983, και της ίδιας, «Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών και Γενικής Παιδείας*, τχ. 8 (1986), σ. 57-64.

μένως, η διαδικασία συγκρότησης τάξης ματαιωνόταν από αίτια δομικά.

Η πολύτιμη παρατήρηση, όμως, δεν πρέπει να τεθεί με τρόπο υπερβολικό (όπως συμβαίνει συχνά) ώστε να καταλήξει παραπλανητική. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι αυτός ο μικρο-τοπικισμός των πόλεων – ακριβώς όπως και η κατάρτητη πολιτική συμπεριφορά που διέπνεε τις πελατειακές σχέσεις της υπαίθρου – ήταν αποτέλεσμα της προσαρμογής των φορέων της σε εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες αβεβαιότητας και όχι μιας κάποιας εγγενούς απάθειας, ή, πολύ περισσότερο, μακαριότητας *χάρη στη μικρή ιδιοκτησία*. Τόσο κατά τη διάρκεια αυτής της πρώτης περιόδου, όσο και αργότερα, η επιλογή της «εξόδου» [exit], αντί της «διαμαρτυρίας» [voice],²⁰ ήταν αποτέλεσμα αδήριτης αναγκαιότητας και όχι ενσυνείδητης επιλογής.²¹ Η σημασία αυτής της λεπτομέρειας είναι τεράστια, και έγκειται στο ότι έλκει την προσοχή μας στο ενδεχόμενο η πανθομολογούμενη «σιωπή» των πρώτων εργατικών στρωμάτων να μην ήταν παρά μια παρατεταμένα πνιγμένη κραυγή. Με αυτό κατά νου, το να διακρίνουμε, στη συνέχεια, περιοδικές εκρήξεις-εκφάνσεις μιας πρώιμης *εργατικής* μαχητικότητας δεν πρέπει διόλου να ξαφνιάζει.

Πράγματι, μια σειρά από θύλακες έκνομης²² – πρωτο-επαναστατικής – δραστηριότητας αγροτών-εργατών (σαν τους μεταλλωρύχους του Λαυρίου που ξεκίνησαν σειρά μαχητικών απεργιών μετά το 1880), περιστασιακών χειρώνακτων και «ξεπεσμένων» τεχνιτών (σαν τους λιμενεργάτες-ξυλουργούς της Ερμούπολης και τους τυπογράφους, υποδηματεργάτες και ραπτεργάτες της Αθήνας) αρχίζουν να εμφανίζονται ακριβώς αυτή την περίοδο στα πιο σημαντικά αστικά κέντρα (Ερμούπολη, Αθήνα-Πειραιά και Πάτρα), αν και όχι ακόμα με τρόπο που να τους διαφοροποιεί επαρ-

20. Με την έννοια που οι όροι χρησιμοποιούνται από τον Albert O. Hirschman στο κλασικό του *Exit, voice and loyalty; Responses to decline in firms, organisations and States*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1970.

21. Βλ., αντίθετα, Ch. Vitsilakis-Soroniatis, *ό.π.*, σ. 56.

22. Είναι χαρακτηριστικό ότι το περιώνυμο άρθρο 167 του Ποινικού Κώδικα του 1837 (που συνέχισε να καθορίζει τις εργασιακές σχέσεις μέχρι και το 1909), το οποίο θεωρούσε τις απεργίες «έγκλημα θρασύτητας κατά της αρχής», παρέμεινε και μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1864, που θέσπισε την «ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι» (βλ. Ιωάννης Μανωλεδάκης, «Ιστορική εισαγωγή στο ελληνικό εργασιακό ποινικό δίκαιο», *Δίκαιο και Πολιτική* (Αφιέρωμα: Εργασιακές σχέσεις), τχ. 3 [1982], σ. 68-69).

κώς από τη γενικευμένα συγκρουσιακή (πραιτοριανή [*radical/mass praetorian*])²³ ζύμωση που χαρακτήριζε την ελληνική κοινωνία και πολιτική κατά τις δεκαετίες του 1860 και 1870. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι πρώτες εργατικές οργανώσεις άρχισαν να πολλαπλασιάζονται το αμέσως επόμενο διάστημα, μπορούμε ενδεχομένως να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η εντονότατη καταστολή (φυσική και θεσμική) με την οποία το κράτος αντιμετώπισε αυτές τις πρώτες κινητοποιήσεις, είχε τη δική της συγκεκριμένη – αν και ακούσια – συνεισφορά στην προώθηση της διαδικασίας ταξικής συγκρότησης: για πρώτη φορά επίσημοι φορείς απευθύνονταν στους εργάτες ως *συλλογικό υποκείμενο*, αν και μόνο για να τους προειδοποιήσουν αναφορικά με τους «κινδύνους» του συνδικαλισμού.²⁴

Οι δεκαετίες της μετάβασης στον 20ό αιώνα σηματοδοτούν το ξεκίνημα της δεύτερης φάσης. Το καθοριστικό της στοιχείο έγκειται στην αυξανόμενη τάση των, ως πρόσφατα, μόνο προσωρινών μεταναστών να εγκαθίστανται πιο μόνιμα στις πόλεις. Έτσι, παρά το γεγονός ότι ο μεγάλος όγκος του ελληνικού πληθυσμού συνέχιζε να διαβιώνει στην ύπαιθρο, ο αστικός πληθυσμός της χώρας κατά το διάστημα 1889-1920 σχεδόν τριπλασιάστηκε (από 464.658 σε 1.336.371).²⁵ ανάλογη αύξηση παρουσίασε και ο «εργατικός» πλη-

23. Κατά την ορολογία του Samuel P. Huntington, *Political order in changing societies*, Yale University Press, New Haven/Λονδίνο 1968.

24. Ο Γιάννης Κορδάτος (*Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972, σ. 16 κ.ε.) και μετά απ' αυτόν ο Christos Jechinnis (*Trade unionism in Greece: a study in political paternalism*, Roosevelt University Press, Σικάγο 1967) αναφέρονται εκτεταμένα στις δραστηριότητες της «Εταιρείας των Φίλων του Λαού», ενός συλλόγου που επηρεαζόταν από συντηρητικούς διανοούμενους και εργοδότες, και που συστήθηκε το 1860 με στόχο να εξουδετερώσει την επίδραση των ριζοσπαστικών ιδεών. Το 1869 τύπωσαν ένα φυλλάδιο με τίτλο *Εγκόλιον του Εργατικού Λαού ή συμβουλαί εις τους χειρώνακτας* (μετάφραση από γαλλικό πρότυπο) και το διένειμαν στα κύρια βιομηχανικά και εμπορικά κέντρα. Ακούγοντας το παράλογο ανησυχητικό περιεχόμενο των παραινέσεων που περιείχε, οι εργάτες σίγουρα πρέπει να αισθάνονταν πως ανήκαν σε ένα ιδιαίτερο κοινωνικό στρώμα: «Εγκολπούμενος ο χειρώναξ ξένας θεωρίας [...] καταντά επί τέλους ν' αποστραφή των εργασιών και επιδίδεται ενθέρμως εις πολιτικές συζητήσεις και μεταβαίνων από καφενείου εις καφενείον και από καπηλείου εις καπηλείον, όπου συρρέουσιν οι κηφήνες, οι αιμοβόροι ούτοι σκώληκες των κοινωνιών, ου μόνον καταναλίσκει επί ματαίω τον χρόνον, καθ' ον εργαζόμενος ήθελε κερδίσει, αλλά και το προϋπάρχον κέρδος δαπανά και εις χρέος υποπίπτει!»

25. Ωστόσο, 41,7% αυτής της αύξησης προήλθε από την προσάρτηση πόλεων στη Μακεδονία, τη Θράκη και την Κρήτη. Η μεγαλύτερη ανάμεσα τους ήταν η

θυσμός (από περίπου 50.000 στα τέλη της δεκαετίας του 1880 σε 154.633 το 1920).

Η αυξανόμενη αστικοποίηση (και «προλεταριοποίηση») ήταν ασφαλώς απόρροια των ολοένα διευρυνόμενων ευκαιριών απασχόλησης στις πόλεις. Πιο πολύ, όμως, φαίνεται να ήταν προϊόν της ενστικτώδους αντίδρασης ειδικά των Πελοποννήσιων αγροτών στη σταφιδική καταστροφή των αρχών της δεκαετίας του 1890.²⁶ Οι ανυπολόγιστες θυσίες στις οποίες υποβαλλόταν (και οι κακουχίες που αντιμετώπιζε) μεγάλο τμήμα των τελευταίων προκειμένου να επιτύχει την υπερατλαντική μετανάστευση, είναι ασφαλείς ενδείξεις της μεγάλης ένδειας του συνόλου:²⁷ συχνά ανίκανοι να α-

Θεσσαλονίκη, με πληθυσμό 157.889 (σύμφωνα με την απογραφή του 1913 –βλ. *Αποτελέσματα Απογραφής 1913*, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, Φ. 27/274).

26. Σύμφωνα με τη γραφική ορολογία μιας μελετήτριας της αστικής εγκατάστασης, η αυξημένη αστικοποίηση ήταν, έτσι, έκφραση «μάλλον φυγής από την ύπαιθρο, παρά τράβηγμα προς την πόλη» (Κ. Φωτεινοπούλου, όπως παρατίθεται στο Ρούσος Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι, εκποτίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Καστανιώτης, Αθήνα 1975, σ. 53).

27. Παρότι αυτό συχνά παραβλέπεται (προφανώς λόγω της ασυμβατότητας του με τη συμβατική άποψη περί «στενότητας της αγοράς εργασίας»), το μέγεθος της υπερατλαντικής μετανάστευσης προσέγγισε τις διαστάσεις κλασικής αγροτικής εξόδου. Αρκεί να σημειωθεί ότι οι 394.725 μετανάστες της περιόδου 1889-1921 αποτελούσαν το 29,68% του αστικού πληθυσμού της χώρας το 1920 (1.336.371). Το ποσοστό, μάλιστα, θα εκτινασσόταν σε ένα απίστευτο 40,78% αν προσμετρούσαμε τους μετανάστες ως ποσοστό του αστικού πληθυσμού μόνο της Παλαιάς Ελλάδας (972.796), της περιοχής δηλαδή που κυρίως εξέθρεψε το μεταναστευτικό ρεύμα (βλ. τους υπολογισμούς της Λάουρας Μαράτου-Αλιπραντή, «Γυναικεία απασχόληση και νεοελληνική πόλη το α΄ μισό του 20ού αιώνα», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη...*, ό.π., σ. 543). Παρότι η πλειοψηφία της ιστοριογραφίας διακρίνει στην υπερατλαντική μετανάστευση ένα μονοδιάστατο εμπόδιο στην εκβιομηχάνιση (με την έννοια ότι στέρησε τη νεαρή βιομηχανία από έναν εν δυνάμει εφεδρικό στρατό εργατών), είναι και πάλι σαφές ότι μάλλον το αντίθετο συνέβαινε: η βιομηχανία (ή, καλύτερα, οι βιομήχανοι) ήταν αυτή που αδυνατούσε να απορροφήσει το «απελευθερωμένο» εργατικό δυναμικό. Ας μη μας διαφεύγει ότι προτού φύγουν για την Αμερική, οι εργάτες-αγρότες είχαν υπάρξει εφεδρικοί βιομηχανικοί εργάτες διαθέσιμοι για εντόπια απασχόληση. Ατυχώς, την ίδια εποχή οι έλληνες κεφαλαιούχοι έλκονταν περισσότερο από το –επίσης– νεαρό χρηματιστήριο, την κερδοσκοπία και την τοκογλυφία (βλ. Χ. Αγγριαντών, ό.π., σ. 307-313, και τις εναργείς αναλύσεις του Georges B. Dertilis στο *Banquiers, usuriers et paysans; réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Fondation des Treilles, Editions la Découverte, Παρίσι 1988). Η δύναμη, πάντως, της κληροδοτημένης αναλυτικής μονομέρειας στο ζήτημα της ερμυ-

γοράσουν το ακριβό εισιτήριο του υπερωκεάνιου, πολλοί υποχρεώνονταν να υποθηκεύσουν ή και να πουλήσουν το μικρό αγροτικό κλήρο ή το πλινθόκτιστο σπίτι στο χωριό.²⁸

Είναι σαφές, πάντως, ότι εκείνοι που εγκαταστάθηκαν στα ελληνικά αστικά κέντρα (κυρίως στο συγκρότημα της πρωτεύουσας) προκάλεσαν με την παρουσία τους συνθήκες σχεδόν άπειρης ελαστικότητας στην προσφορά εργασίας – ιδανικές για τους εργοδότες και τη νεαρή βιομηχανία, που την εποχή εκείνη έδειχνε τα πρώτα σημάδια ανάκαμψης από την κρίση του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1880. Για λόγους στους οποίους δεν είναι δυνατόν να υπεισεέλθουμε εδώ (και που έχουν να κάνουν κυρίως με τα υψηλά «κόστη ευκαιρίας» [*opportunity cost*] των βιομηχανικών επενδύσεων²⁹), ωστόσο, η τελευταία παρέμεινε πάντα ανίκανη να δρέψει τη μοναδική ευκαιρία και να διαμορφώσει στην πορεία μια «παραγωγική εργατική δύναμη».

Το αναγκαίο επακόλουθο αυτής της βιομηχανικής/κεφαλαιοκρατικής αποτυχίας³⁰ ήταν ότι η δομή της απασχόλησης στον αστικό τομέα της οικονομίας διατήρησε τα περισσότερα από τα στοιχεία που τη χαρακτηρίζαν και την προηγούμενη περίοδο. Το 1920 ο τριτογενής τομέας (στην ουσία ένα ετερογενές συνονθύλευμα επαγγελμάτων, που περιλάμβανε κυρίως δουλειές «του ποδαριού» και το φάσμα του έφθανε μέχρι και την ελαιτεία) απασχολούσε σχεδόν το 60% των οικονομικά ενεργών στις πόλεις, ενώ αυτοί που απασχολούνταν στο δευτερογενή τομέα (146.806 σύμφωνα με

νείας του φαινομένου της υπερατλαντικής μετανάστευσης προκαλεί έκπληξη. Ακόμα και όταν το πρόβλημα επισημαίνεται από σοβαρούς αναλυτές, συνήθως λύνεται με τρόπο *ad hoc* και τόσο ακραία φονξιοναλιστικά, που καταντά εξεζητημένος: «...οι άνθρωποι προτιμούν να ξενιτεύονται για να κάνουν τις πιο άχαρες δουλειές, παρά να “προλεταριοποιούνται” στο δικό τους τόπο [...]» (Χ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 195).

28. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, Θάνος Βερέμης κ.ά., *Το πανόραμα του αιώνα* (σειρά ντοκιμαντέρ, ΕΡΤ 1983).

29. Το φαινόμενο αυτό σχετίζεται με την ημι-περιφερειακή θέση της χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Η θέση αυτή προσδιόριζε και μια συγκεκριμένη διεθνή δομή ευκαιριών για επικερδείς επενδύσεις ανάμεσα στις οποίες η βιομηχανία δεν κατείχε περίοπτη θέση.

30. Πρέπει, ωστόσο, να τονισθεί ότι, με δεδομένη τη δομή των διεθνών ευκαιριών, η στάση αυτή δεν αποτελούσε αυτόχρονα ανορθολογική οικονομική συμπεριφορά δηλαδή, το ότι η ελληνική βιομηχανία δεν αναπτυσσόταν δε σήμαινε ταυτόχρονα και ότι οι έλληνες κεφαλαιούχοι δεν κέρδιζαν.

την απογραφή του 1920) εξακολουθούσαν να υποφέρουν από τις δυσάρεστες επιπτώσεις της εποχικότητας: το 1917, 44,43% των εργατών σε Αθήνα-Πειραιά ήταν υποαπασχολούμενοι, ενώ το 1920 το ποσοστό των εποχικά εργαζόμενων σε εθνικό επίπεδο ξεπερνούσε το όριο του 50%.³¹ Η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη στις νεο-προσαρτημένες πόλεις της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, που χαρακτηρίζονταν από την κυριαρχία του εμπορίου και της αγενώς εποχικής καπνοβιομηχανίας.³² Συνακόλουθα, το βιοτικό επίπεδο των εργατικών στρωμάτων εξακολουθούσε να παραμένει εξαιρετικά χαμηλό.³³

Ιστορικοί και μελετητές υποστηρίζουν ότι και κατά την περίοδο αυτή οι εργάτες των πόλεων συνέχισαν, ως επί το πλείστον, να είναι φορείς της παλιάς μικρο-τοπικιστικής ιδεολογίας.³⁴ Ωστόσο,

31. Βλ. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 55· Μιχάλης Ρηγίνος, «Παραγωγικές δομές και ενεργός πληθυσμός στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία, 1909-1936,» στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη...*, *ό.π.*, σ. 553-559.

32. Κ. Μοσκόφ, *ό.π.*, σ. 259-274. Τα καπνεργοστάσια (καπναποθήκες/καπνομάγαζα) λειτουργούσαν κατά τη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού, κάνοντας εξαγωγική επεξεργασία φύλλων καπνού που αγοράζονταν από τους καπνοπαραγωγούς. Η επεξεργασία έπρεπε να τελειώσει πριν από τον Οκτώβριο, αλλιώς τα φύλλα κινδύνευαν να απορροφήσουν μεγάλη ποσότητα υγρασίας και να χαλάσουν. Βλ. Lois Lambrianidis, «Industrial location in capitalist social formations: tobacco processing and manufacturing in Greece», Ph.D. Thesis; Geography Department, the London School of Economics and Political Science, Φεβρουάριος 1982, σ. 16-32.

33. Αναφέρεται ότι ενώ κατά την περίοδο 1880-1909 το εθνικό εισόδημα τριπλασιάστηκε, το εργατικό εισόδημα παρέμεινε ουσιαστικά στάσιμο (Ρ. Κούνδουρος, *ό.π.* σ. 53). Βλ., επίσης, Κώστας Σεφέρης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα*, Αθήνα 1975, σ. 32-35, 55· Γεώργιος Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Οδυσσέας Δημητρακόπουλος - Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλίππολης, Αθήνα 1980, σ. 60-73, και Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Σημειώσεις για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα, η «νηπιακή» και η «παιδική» του ηλικία (1879-1918): η περίπτωση του Βόλου*, Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Βόλου, Βόλος 1984, σ. 19-23. Φαίνεται πως στις Νέες Χώρες τα πράγματα ήταν χειρότερα. Βλ. Αλέξανδρος Δάγκας - Άκης Αποστολίδης, «Για την εργατική τάξη στις περιοχές Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου και Αδριανούπολης την περίοδο 1910-1918», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 30 (1986), σ. 26-45.

34. Βλ., ενδεικτικά, Α. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 121-122· Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 17-31. Σε κατοπινή εργασία, ωστόσο «Το ελληνικό εργατικό...», *ό.π.*, ο Λεονταρίτης παρουσίασε την παρακάτω, πιστευώ ακριβέστερη, εκδοχή της προόδου της διαδικασίας ταξικής συγκρότησης: «Η έλλειψη αλληλεγγύης και συ-

για άλλη μια φορά, πρέπει να αποφύγουμε την παγίδα της υποτίμησης της οργανωτικά απείθαρχης πρωτο-επαναστατικής μαχητικότητάς τους – ιδιαίτερα την επαύριο της ήττας του 1897 που οδήγησε σε παρατεταμένη κρίση του αλυτρωτισμού και σταδιακή αποδυνάμωση των κάθετων μηχανισμών ελέγχου που ασκούνταν παροδοσιακά διά μέσου των σχέσεων πατρωνείας.³⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1890 σηματοδεύτηκε από ένα «απεργιακό κύμα» και από την επίσημη εμφάνιση του «εργατικού ζητήματος»,³⁶ ενώ ερευνητές όπως ο Γιώργος Β. Δερτιλής έχουν εδώ και χρόνια υπογραμμίσει με έμφαση την καθοριστική συνεισφορά των πληβειακών/λαϊκών μαζών της Αθήνας και του Πειραιά στη δυναμική που προκλήθηκε από το πραξικόπημα του 1909 που οδήγησε σε συνολική κοινωνικο-πολιτική αναδιάρθρωση.³⁷ Επιπλέον, ακόμα κι αν θεωρούσαμε (με τρόπο ακραία λειτουργιστικό) ότι η φιλεργατική πολιτική του Βενιζέλου την περίοδο 1909-1914 ήταν αποκλειστικά αποτρεπτική, η ύπαρξή της και μόνο αποδεικνύει την αναπτυσσόμενη αίσθηση ανησυχίας που διακατείχε τους κύκλους των ελίτ αναφορικά με τις πολιτικές προοπτικές του υπό διαμόρφωση αντίπαλου κοινωνικού υποκειμένου (των «εργαζομένων τάξεων»)³⁸ Το γεγονός, τέλος, ότι το 1918 σή-

νοχής ανάμεσα στους εργάτες ήταν ο κύριος λόγος αποτυχίας της εργατικής τάξης να προωθήσει συνειδητά τις θέσεις της. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν ανταγωνιστικές θέσεις μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου [...] *Μια αίσθηση ταξικών διαφορών ήταν επίσης φανερή, γεγονός που γίνεται αντιληπτό στη [...] λαϊκή κουλτούρα.* Οποιοδήποτε η αίσθηση αυτή δε σημαίνει ότι πλήρχε και ταξική ομοψυχία ήταν όμως δυνατόν να εξελιχθεί σε συλλογική συνείδηση υπό τις κατάλληλες ιστορικές προϋποθέσεις» (σ. 50, 51· έμφαση δική μου).

35. Οι κάθετοι μηχανισμοί πολιτικού ελέγχου είχαν επίσης αποδυναμωθεί εξαιτίας των μεταρρυθμίσεων της Τρικομπτικής περιόδου και της σταδιακής ανάπτυξης μιας «εθνικής πολιτικής σκηνής». Ενδεικτικά βλ. N.P. Mouzelis, *Post marxist alternatives; the construction of social orders*, Macmillan, Λονδίνο 1990, σ. 125.

36. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 34· Κ. Μοσκόφ, *ό.π.*, σ. 196, 245. Εκδήλωση απεργιακού κύματος όμως αναφέρεται και για τις αρχές της δεκαετίας του 1880. Ο *Ασμοδαίος* έγραφε χαρακτηριστικά σε φύλο του 1882: «παντού υπάρχουν απεργίες εις την Ελλάδα» η απεργία έχει αποκτήσει ρίζας εις την ηθική μας» (παρατίθεται από την Ch. Vitslakakis-Soroniatis, *ό.π.*, σ. 95).

37. Γ. Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός...*, *ό.π.*, σ. 201-219. Είναι αξιοσημείωτο ότι η συμμετοχή των λαϊκών μαζών δε φαίνεται να επηρεάστηκε από το γεγονός ότι μεγάλο τμήμα τους περιέμενε, σε συνθήκες απόλυτης ένδειας, να επιβαστεί στο πλοίο για την Αμερική.

38. Βλ. George J. Andreopoulos, «Liberalism and the formation of the nation-

μανε την ίδρυση μιας γενικής συννομοσπονδίας εργατών (ΓΣΕΕ) από συνδικάτα που ισχυρίζονταν ότι είχαν περίπου 80.000 μέλη,³⁹ και ενός εργατικού κόμματος (ΣΕΚΕ), ασφαλώς και δεν ήταν άσχετο με ένα νεότευκτο πνεύμα «εργατικής αλληλεγγύης», σαν τέτοιο σαφώς διάφορο από τον «κατατεμαχισμένο μικρο-τοπικισμό» που χαρακτήριζε τις εκδηλώσεις των πρώτων εργατικών μαζών.

Το πνεύμα αυτό, που εκφάνσεις του μπορούν να διακριθούν ήδη από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1900, παρότι αρχικά φάνηκε να αναστρέφεται όντας αντιμέτωπο με τα πελώρια εμπόδια (α) της μετά το 1909 «υπνωτικής» επανάκαμψης του αλτρωτισμού⁴⁰ (β) της ιδιαίτερα «αποπροσανατολιστικής» ιδεολογικής έντασης του Εθνικού Διχασμού⁴¹ (γ) της παρατεταμένης, δεκάχρο-

state», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 7, τχ. 2 (Οκτώβριος 1989), σ. 220· Γ. Β. Λεονταρίτης «Το ελληνικό εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 50-51. Οι λόγοι του Βενιζέλου από την εποχή αυτή, άλλωστε, είναι γεμάτοι από συναφείς αναφορές.

39. Αυτό συνέβη μετά τον «οργανωτικό οργασμό» του 1917, όταν, σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες, ο αριθμός των συνδικαλισμένων εργατών σ' ολόκληρη τη χώρα διπλασιάστηκε (Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 289· Κ. Μοσκόφ, ό.π., σ. 396-397). Η σημασία βρίσκεται στο ποιοτικό γεγονός. Βέβαια, ο αριθμός των μελών της ΓΣΕΕ έμελλε να πέσει αργότερα, μέχρι το 2ο Συνέδριο του Σεπτεμβρίου του 1920 (Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνια, Αθήνα 1991, σ. 138), γεγονός που μπορεί να εικασθεί ως το συνδυασμένο αποτέλεσμα (α) της εντεινόμενης κρατικής καταστολής, (β) της οργανωτικής αποψίλωσης των συνδικάτων λόγω του συνεχιζόμενου πολέμου, αλλά και (γ) του τακτικού μαξimalισμού που επιδείκνυε η νεαρή συνδικαλιστική (και πολιτική) ηγεσία.

40. Για μια διεισδυτική ανάλυση της επίδρασης της κρατικής ιδεολογίας του αλτρωτισμού (που αρθρωνόταν σε απόλυτη διάσταση από – αν όχι αντιδιαστολή με – το κοινωνικό ζήτημα), βλ. Αντώνης Λιάκος «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα», στο Γιώργος Β. Δερτιλής - Κώστας Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Σάκουλας, Αθήνα/Κομοτηνή 1991, σ. 440-441. Από τη μεριά του, ο Κ. Μοσκόφ, ό.π., αναφέρεται, όχι πάντα πειστικά, στην ύπαρξη μιας «εθνικο-λαϊκής» κουλτούρας σε αέναη αντιπαράθεση με την κυρίαρχη «μεταπρατική» ιδεολογία.

41. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε, ωστόσο, ότι η λαϊκή (και ιδιαίτερα η αγροτική) ταύτιση με κάποιον από τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα (είτε των Βενιζελικών είτε των Κωνσταντινικών) δε σήμαινε κατ' ανάγκη και «ψευδή συνείδηση»/ανακοπή της διαδικασίας ταξικής συγκρότησης. Όπως εύστοχα παρατήρησε η Ch. Vitsilakis-Soroniatis (ό.π., σ. 204), «ο φτωχός αγρότης του Μωρηά, ο οποίος κατά τη διάρκεια του αποκλεισμού της Παλαιάς Ελλάδας αδυνατούσε να πουλήσει την περιορισμένη του σοδειά σταφίδας, με τα έσοδα της οποίας περιέμενε να θρέψει την οικογένειά του και να ξαναφυτέψει το χωράφι του, εύλογα έβλεπε τις δυνάμεις της Αντάντ σαν τον κύριο εχθρό της γης του, και το Μονάρχη σαν το

νης πολεμικής κινητοποίησης – που επέφερε οδυνηρή οργανωτική αποψίλωση στο νεαρό συνδικαλιστικό κίνημα· και (δ) της εξαιρετικά κατασταλτικής στάσης του κράτους, εν τούτοις επέζησε και άρχισε να γίνεται σταδιακά πρόδηλο, με προπύργιά του τις νεοπροσαρτημένες πόλεις της Θεσσαλίας και των Νέων Χωρών – στην πλειοψηφία τους σημαντικά καπνεργατικά κέντρα.⁴² Εξαιρετικής σημασίας ήταν επίσης μια σειρά απεργιακών κινητοποιήσεων των εργατών μεταφοράς (ναυτεργατών, τροχιοδρομικών και σιδηροδρομικών) στα 1910, 1911 και 1916, ενώ η εξέγερση και αιματηρή καταστολή των μεταλλωρύχων της Σερίφου (1916) και των εργατών, περιστασιακών μεροκαματιάρηδων, και αγροτών του Βόλου (1921) παραμένουν χαραγμένες στη μνήμη των βετεράνων του εργατικού κινήματος ακόμα και μέχρι σήμερα.⁴³

Πρέπει, τέλος, να επισημάνουμε τη «νέα» μαχητικότητα των αγροτών, όπως αυτή εκφράστηκε στις κινητοποιήσεις των σταφιδοπαραγωγών της Πελοποννήσου το 1896 και το 1903 καθώς και στην πιο γνωστή, αλλά όχι περισσότερο μαχητική, εξέγερση του Κιλελέρ το Μάρτιο του 1910 στη Θεσσαλία. Αν και, τόσο κατά τη διάρκεια αυτής της πρώιμης περιόδου όσο και αργότερα, το ελληνικό αγροτικό κίνημα δε δημιούργησε ισχυρούς οργανωτικούς δεσμούς με το αντίστοιχο εργατικό (όπως συνέβη, π.χ., στην Ιτα-

νόμμο προστάτη του εθνικού συμφέροντος. Από την άλλη μεριά, ο αγρότης των βόρειων επαρχιών, που βρισκόταν ακόμα κάτω από την εξουσία του μεγαλοκτηματία και πρόσβλεπε στο να αποκτήσει κι αυτός ένα κομμάτι γης, έβλεπε τις μεταρρυθμιστικές υποσχέσεις του Βενιζέλου σαν τη μόνη εφικτή εθνική στρατηγική, και τη συμμαχία με την Αντάντ σαν ένα αναγκαίο κακό για να την υπερασπιστεί». Η καλύτερη ανάλυση γι' αυτά τα ζητήματα γίνεται από τον George Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic; social coalitions and party strategies in Greece (1922-1936)*, University of California Press, Berkeley/Λονδίνο 1983, σ. 158-159.

42. Από την άλλη πλευρά, η προσάρτηση των εδαφών της Βόρειας Ελλάδας επέτεινε το πρόβλημα της εργατικής ετερογένειας (κυρίως τοπικού χαρακτήρα, αλλά επίσης θρησκευτικού και εθνολογικού – ειδικά στη Μακεδονία). Συνολικά, ωστόσο, αντί να παρεμποδίσουν την πανεθνική τάσιμη συγκρότηση, οι εργάτες των Νέων Χωρών (και ιδιαίτερα οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης) διαδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο στη σύμπληξη πανεθνικών εργατικών οργανισμών, τόσο σε συνδικαλιστικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Κ. Μοσκόφ, *ό.π.*, σ. 275, 387· Α. Μπεναρόγιας, *ό.π.*· και Γ. Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα...*, *ό.π.*, και Α. Δάγκας - Α. Αποστολίδης, *ό.π.*

43. Βλ. Δημήτρης Στρατής, *40 χρόνια αγώνες των ελλήνων σιδηροδρομικών*, Αθήνα 1959, σ. 45-47· Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 184-205· Α. Στίνας, *Αναμνήσεις*, Ύψιλον, Αθήνα 1985, σ. 11· Α. Μπεναρόγιας, *ό.π.*, σ. 142-145.

λία),⁴⁴ τούτο δε σήμαινε ότι οι αγρότες διάκειντο εχθρικά προς τους εργάτες. Όπως συνέβαινε και σε άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης (και σε αντίθεση με την κατάσταση που επικρατούσε στα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη), η πρόωμη εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, σε συνδυασμό με το γεγονός της ύπαρξης αγροτών-εργατών *per se*, απέτρεψε τη δημιουργία διαιρετικής τομής ανάμεσα στις πόλεις και την ύπαιθρο. Κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Κιλελέρ, για παράδειγμα, το Εργατικό Κέντρο Βόλου (που είχε ιδρυθεί το 1908) πρόσφερε σημαντική βοήθεια σε υλικό και ανθρώπινο δυναμικό,⁴⁵ ενώ ανάλογες εκφάνσεις αυτής της γενικής αλληλεγγύης έμελλε να παρατηρηθούν και κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1920 και 1930, κατά τις κινητοποιήσεις των αγροτών της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου αντίστοιχα.

2. ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΝ ΜΕΣΩ ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΗΣ ΑΠΛΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Μπορεί να ειπωθεί ότι η τελευταία, και πιο σημαντική, φάση της συγκρότησης της ελληνικής εργατικής τάξης ξεκινά από τη στιγμή που οι οικογένειες των πρώτων εργατών αρχίζουν να εγκαθίστανται σε μόνιμη βάση στις πόλεις. Υποστηρίχθηκε ότι η κύρια ώθηση σε αυτό το στάδιο δε δόθηκε τόσο από το νέο αστικό εποικισμό

44. Και αυτό παρά την εφήμερη – αν και καθ' εαυτή ιδιαίτερα σημαντική – εμφάνιση του κινήματος των *Παλαιών Πολεμιστών* που επιχείρησε να δημιουργήσει τέτοιους δεσμούς κατά την περίοδο 1923-1925. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι στην αρχή οι δραστηριότητες της οργάνωσης φάνηκαν να στέφονται από εντυπωσιακή επιτυχία προτού τελικά συντριβούν από το δικτατορικό καθεστώς Παγκάλου (βλ. τις εξαιρετικά ανήσυχες διπλωματικές αναφορές Βρετανών και Αμερικανών αξιωματούχων της 4ης Αυγούστου 1923 και 26ης Νοέμβρη 1923 αντίστοιχα, στα Foreign Office 286/685 και State Department National Archives M443/No. 7/63). Για μια συνολική αποτίμηση των ιδεολογικών αναφορών του Παλαιοπολεμιστικού κινήματος, βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τόμος Β': Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925)*, Β' μέρος από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ, Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 82-85· επίσης, Χρήστος Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δυο εξεγέρσεις. Κιλελέρ 1910, Τρίκαλα 1925, Αλφειός, Αθήνα 1985*, σ. 79-86, και Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27). Επαναστατικές εξαγγελίες*, Κομμούνια, Αθήνα 1985, σ. 91-96.

45. Χρήστος Βραχνιάρης, *Το Ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα. Περίοδος 1900-1920*, Gutenberg, Αθήνα 1988, σ. 81-87.

αγροτών, όσο από την εισροή των μικρασιατών προσφύγων την επαύριο της καταστροφής του 1922, όταν 184.451 οικογένειες (ή 660.659 άτομα) εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα της χώρας.⁴⁶ Το καθοριστικό στοιχείο αυτής της φάσης έγκειται στο ότι οι εργαζόμενοι των πόλεων δεν είχαν πλέον τη δυνατότητα να «επιστρέψουν» στην ύπαιθρο («ελάχιστη σύνδεση με την ύπαιθρο») είτε γιατί δεν είχαν αγροτικό κλήρο (μικρασιάτες πρόσφυγες), είτε γιατί οι δεσμοί τους με το χωριό είχαν, για τον ένα ή άλλο λόγο, ατονήσει μέσα στο διάβα του χρόνου.⁴⁷ Έτσι, παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα παρέμεινε κατά κύριο λόγο χώρα αγροτική (με το 53,2% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού να απασχολείται στον πρωτογενή τομέα⁴⁸), μέχρι το 1928, ο συνολικός αριθμός των εργατών και έμμισθων υπαλλήλων των πόλεων (χωρίς να υπολογίζουμε τον κλήρο και τους εργαζόμενους στον κατασταλτικό μηχανισμό και το στράτευμα) είχε φθάσει στο σημαντικό αριθμό των 671.088 (22,44% των οικονομικά ενεργών ή 52,23% των οικονομικά ενεργών των πόλεων) (βλ. *Πίνακα 1, infra.*).

Ωστόσο, παρά την αδιαμφισβήτητη άνοδο των συναφών αριθμη-

46. Φαίνεται, μάλιστα, ότι η εισροή των προσφύγων αποθάρρυνε τη ροή των γηγενών αγροτών προς τις πόλεις. Β. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος...», *ό.π.*, σ. 527-528· Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 117-118. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες (145.384 οικογένειες ή 561.190 άτομα) εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο, κατά κύριο λόγο στη Μακεδονία και τη Θράκη. Έτσι, το 1928, η δημογραφική σύνθεση των πόλεων με πληθυσμό πάνω από 20.000 κατοίκους χαρακτηριζόταν από τη συνύπαρξη τριών σχεδόν ισοδύναμων ομάδων: 35% γηγενείς, 33,5% αγρότες-έποικοι, και 31,7% μικρασιάτες πρόσφυγες (Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, *ό.π.*, σ. 32-33).

47. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι η πρακτική της «επιστροφής στο χωριό» σταμάτησε εντελώς. Ειδικά κατά τη δεκαετία του 1930 (όταν εντάθηκε το πρόβλημα της γενικευμένης υποαπασχόλησης/ανεργίας), πολλοί εργάτες υποχρεώθηκαν να στραφούν και πάλι προς την ύπαιθρο για να συμπληρώσουν το οικογενειακό εισόδημα (βλ. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 44-45). Ούτως ή άλλως, όμως, οι εργάτες αυτοί είχαν πλέον μεταφέρει τη σταθερή τους έδρα στην πόλη.

48. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, υπήρχαν 1.460.700 άτομα που απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα. Η συντριπτική πλειοψηφία (1.255.243 ή 85,9%) αποτελούνταν από «ατομικώς εργαζομένους» και εργαζόμενους στο μικρό οικογενειακό κλήρο (μικρή αγροτιά), ενώ μόνο 5,6% (81.635 άτομα) χρησιμοποιούσαν εργάτες (μεσαίοι και μεγάλοι γαιοκτήμονες). Υπήρχε, τέλος, και ένα σχετικά μικρό αγροτικό προλεταριάτο από 123,822 άτομα (8,43% των εργαζόμενων στον πρωτογενή τομέα) (Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, III Επαγγέλματα*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1932, σ. 4· εφεξής ΥΕΟ-ΓΣΥΕ/1928).

τικών δεικτών, η δομή της αστικής απασχόλησης δε διαφοροποιήθηκε ποιοτικά σε σχέση με ό,τι ίσχυε την προηγούμενη περίοδο. Είναι ενδεικτικό ότι παρότι το 1928 ο απόλυτος αριθμός των απασχολούμενων στη βιομηχανία, τα μεταλλεία και τις μεταφορές σημείωσε μια σημαντικότερη αύξηση (κατά 43%) σε σχέση με το αντίστοιχο μέγεθος του 1920,⁴⁹ ο ίδιος αριθμός εκφρασμένος σαν ποσοστό επί των οικονομικά ενεργών παρουσίαζε μια διαρκώς πτωτική τάση: ήταν 29,65% το 1907, 23,59% το 1920, και 22,28% το 1928.⁵⁰ Συνακόλουθα, ο μόνιμα ρευστός τομέας των υπηρεσιών διατήρησε την πρωτοκαθεδρία του στη δομή της αγοράς εργασίας (απασχολούσε το 23,54% των οικονομικά ενεργών, ενώ ο δευτερογενής μόνο το 18,55%), ενώ η εποχικότητα και η χρόνια υποαπασχόληση/ανεργία εξακολούθησαν να χαρακτηρίζουν τη λειτουργία της βιομηχανίας.⁵¹ Παρότι η βιομηχανική απογραφή του 1930 δεν κατέγραψε την εγγενώς εποχική καπνοβιομηχανία (με περίπου 40.000 εργάτες, πρώτη με διαφορά στην απασχόληση εργατικής δύναμης) και «πάσαν βιομηχανικήν ή εμπορικήν επιχείρησιν ασκουμένην εις το ύπαιθρον άνευ μονίμου έδρας, είτε πλανοδίδως»,⁵² ωστόσο βρήκε ένα 20,3% των βιομηχανικών μονάδων να διακόπτουν τη λειτουργία τους για μεγάλα χρονικά διαστήματα, τις περισσότερες φορές (63%) για περίοδο άνω των έξι μηνών.⁵³ Αν και η απογραφή δεν αναφέρει τον ακριβή αριθμό των εργαζομένων

49. Η αύξηση οφειλόταν κατά 82,3% στους πρόσφυγες και μόνο κατά 17,6% στους γηγενείς αγρότες-έποικους.

50. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 67.

51. Για αναλύσεις του προβλήματος της χρόνιας υποαπασχόλησης, βλ. Σωκράτης Κλαδάς, «Η ανεργία: αίτια και μέτρα αντιμετώπισεως αυτής εν Ελλάδι», σειρά άρθρων στην *Εργασία*, 21, 28 Οκτωβρίου, 4, 11, 18 Νοεμβρίου 1934 και του ίδιου, *Η ανεργία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1935.

52. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1934, σ. ε' εφεξής ΥΕΟ-ΓΣΥΕ/1930.

53. Ένα συναφές πρόβλημα ήταν και ο εφήμερος χαρακτήρας πολλών βιομηχανικών επιχειρήσεων. Σύμφωνα με τον Π. Πιζάνια (*ό.π.*, σ. 43), από ένα δείγμα 1.347 βιομηχανικών μονάδων που είχαν ιδρυθεί κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα στην περιοχή της πρωτεύουσας, μόνο ένα 25,16% είχαν διάρκεια ζωής πέραν των εικοσιέξι χρόνων. Πάνω από το 50% των υπολοίπων λειτούργησαν για ένα-δεκαπέντε χρόνια και «συχνά [υπήρχαν] τυπικά, χωρίς να λειτουργούν». Για το ίδιο θέμα, βλ. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Οι έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940: κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σ. 36-43.

που επηρεάζονταν από αυτή την εποχικότητα, είναι χαρακτηριστικό ότι ο βιομηχανικός κλάδος που υπέφερε περισσότερο, δηλαδή η «Βιομηχανία τροφίμων και συναφών», ήταν και ο τρίτος κατά σειρά μεγαλύτερος βιομηχανικός εργοδότης.⁵⁴

α. Οι «ατομικώς εργαζόμενοι»: μακάριοι ιδιοκτήτες ή μια ενδεής φτωχολογία;

Μια ιδιαίτερα γλαφυρή απεικόνιση της συνεχιζόμενης ρευστότητας της δομής απασχόλησης βρίσκεται στο πολύ μεγάλο σχετικό βάρος των αυτοαπασχολούμενων και αυτών που έστηναν εφημέρες μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις:⁵⁵ το 1928 αποτελούσαν το 27,1% των οικονομικά ενεργών στις πόλεις, ένα σύνολο από 348.056 άτομα.

Ασφαλώς, το ευρύ αυτό στρώμα περιλάμβανε στις τάξεις του και τον παραδοσιακό μικροαστικό κλάδο των (σταθερών) καταστηματαρχών και μικροβιοτεχνών (καθώς και περίπου 25.000 «ελεύθερους επαγγελματίες» – γιατρούς, δικηγόρους κτλ.). Ωστόσο οι τελευταίοι δεν πρέπει να αποτελούσαν παρά μια σχετικά μικρή μειοψηφία. Παρότι ο ακριβής υπολογισμός του όγκου τους είναι ιδιαίτερα δύσκολος, υπάρχουν ωστόσο σημαντικές ενδείξεις, οι οποίες – αν και συνήθως παραβλέπονται – πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη.

Μια πρώτη τέτοια ένδειξη αποτελούν οι πίνακες τεκμαρτού εισοδήματος που καταρτίζονταν για τον καθορισμό του φόρου επιτηδεύματος, και που κατέτασσαν τους επιτηδευματίες σε 22 εισοδηματικές κλάσεις. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται από τον Άγγελο Αγγελόπουλο,⁵⁶ κατά την περίοδο 1927-1930, το 66,6% (που περιλάμβανε τις τέσσερις χαμηλότερες κατηγορίες) είχε μηνιαία εισοδήματα που κυμαίνονταν από 292 δραχ. μέχρι 1.458

54. ΥΕΟ-ΓΣΥΕ/1930, σ. ε', ζ', ιθ' - κ'.

55. Οι ομάδες αυτές χαρακτηρίζονται από την απογραφή του 1928 ως «ατομικώς εργαζόμενοι», «εργοδοτά χρησιμοποιούντες μόνον μέλη της οικογενείας των» και «συνεργαζόμενα μέλη της οικογενείας του εργοδότη».

56. Άγγελος Αγγελόπουλος, «Η φορολογία επιτηδεύματος εν Ελλάδι», *Εργασία*, τχ. 195 (24 Σεπτεμβρίου 1933), σ. 1386. Για την περίοδο 1927-1930 αναφέρονται 310.241 επιτηδευματίες, αριθμός που, αν και όχι απόλυτα, είναι, εν τούτοις, επαρκώς συμβατός με τον αντίστοιχο της απογραφής του 1928 (348.056). Για το φόρο επιτηδεύματος βλ., επίσης, Γ. Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι...*, ό.π., σ. 54-55.

δρχ., ποσά δηλαδή που, σύμφωνα με όλες τις εκτιμήσεις, βρίσκονταν κάτω από το «όριο επιβίωσης».⁵⁷ Όσες επιφυλάξεις κι αν διατηρήσουμε σχετικά με την ποσοτική ακρίβεια των στοιχείων αυτών, το ποιοτικό γεγονός της ένδειας των δύο τρίτων του συνόλου των επιτηδευματιών παραμένει αδιαμφισβήτητο και παραπέμπει με σαφήνεια στη μη μικροαστική κοινωνική τους υπόσταση. Παρόμοια ποιοτικά και ποσοτικά συμπεράσματα συνάγονται και από την αντιπαράθεση μερικών ευρημάτων της απογραφής του 1928 (που επιχείρησε μια συνολική αποτύπωση της επαγγελματικής δομής της κοινωνίας), με αντίστοιχα αυτής του 1930 (που, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατέγραψε μόνο οικονομικές μονάδες οι οποίες είχαν ένα ελάχιστο μέτρο σταθερότητας – στο βαθμό που κάτι τέτοιο μπορεί να συναχθεί από τον περιοριστικό όρο της «μονίμου έδρας»)⁵⁸. Ιδιαίτερος ενδεικτική είναι η περίπτωση των «ατομικώς εργαζομένων» στη βιομηχανία: ενώ η απογραφή του 1928 κατέγραψε 121.970 άτομα, αυτή του 1930 επισήμανε μόνο 41.167.⁵⁹

Στη βάση των παραπάνω είναι, συνεπώς, δυνατό να υποστηριχθεί ότι οι «πραγματικοί καταστηματαρχες» (και μικροαστοί επαγγελματίες) δεν πρέπει να ξεπερνούσαν το ένα τρίτο του συνόλου των «ατομικώς εργαζομένων» και των οικογενειακών επιχειρηματιών («εργοδοτά χρησιμοποιούντες μόνον μέλη της οικογε-

57. Διάφοροι αναλυτές και οργανισμοί προσδιόριζαν κατά καιρούς διάφορα «όρια επιβίωσης». Το 1925-1926, στο πλαίσιο της μακράς αντιπαράθεσης αναφορικά με τα υπέρ και τα κατά της κατάργησης του ενοικιοστασίου (που ίσχυε από το 1916), κρατικοί αξιωματούχοι θεωρούσαν «φτωχούς» όλους τους οικογενειάρχες με ετήσιο εισόδημα κάτω των 4.000 δρχ., ενώ το αντίστοιχο ποσό για τους άγαμους ήταν 3.000 (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10 Απριλίου 1925). Το 1933, παρότι, εν τω μεταξύ, ο τιμάρθιμος είχε ανέβει κατά περίπου 30%, μια έρευνα της Γενικής Στατικής Υπηρεσίας καθόρισε ως αναγκαίο μίνιμουμ μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα τις 2.285 δρχ. (βλ. Περικλής Ρεδιάδης, «Η εκ των εμέσων φόρων επιβάρυνση εν Ελλάδι», *Εργασία*, τχ. 191, 27 Αυγούστου 1933, σ. 1224). Τέλος, το 1934, οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Λογαράς και Ιωακείμωγλου εκτιμούσαν ότι, μόνο για τη διατροφή της, μια οικογένεια χρειαζόταν τουλάχιστο 1.796 δρχ. (παράτιθεται από τον Α. Λιάκο, *ό.π.*, σ. 81). Είναι πάντως χρήσιμο να διαχωρίσουμε ανάμεσα σε «όριο επιβίωσης» (περίπου 1.500-2.000 δρχ.) και «όριο φτώχειας» (περίπου 3.000 δρχ.).

58. Η πρόταση για αντιπαράθεση των στοιχείων των δύο απογραφών γίνεται από το Λιάκο (*ό.π.*, σ. 69-71), που όμως δεν την επιχειρεί για την ανάλυση των αυτοαπασχολούμενων και των εργαζομένων σε οικογενειακές επιχειρήσεις, αλλά για την εξαγωγή συνολικότερων συμπερασμάτων σχετικά με τη δομή της απασχόλησης.

59. ΥΕΟ-ΓΣΥΕ/1928, σ. 8, ΥΕΟ/ΓΣΥΕ/1930, σ. 6.

νείας των» συν «συνεργαζόμενα μέλη οικογενείας εργοδότη»).⁶⁰ Οι υπόλοιποι δεν ήταν στην πραγματικότητα παρά περιστασιακοί μεροκαματιάρηδες και/ή κατ' αποκοπήν εργάτες και περιπλανώμενοι υπεργολάβοι, που, όντας ανίκανοι να βρουν σταθερή εργασία σε οποιονδήποτε τομέα της αστικής οικονομίας ή να «επιστρέψουν» στην ύπαιθρο, έπαιρναν τους δρόμους (μόνοι ή, συχνότερα, με τη βοήθεια της συζύγου και των παιδιών τους) ή έστηναν εφήμερα εργαστήρια/«καταστήματα» μέσα ή κοντά στο χώρο κατοικίας τους. Όχι σπάνια, η επιβίωσή τους στηριζόταν σε ταυτόχρονους συνδυασμούς όλων αυτών των δραστηριοτήτων.⁶¹

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι αυτά τα επαγγελματικούς πε-

60. Και πάλι ο αριθμός αυτός (μικροαστοί καταστηματαρχές: πάνω από 100.000) μπορεί να είναι διογκωμένος. Πρέπει παράλληλα να τονισθεί ότι η ιδιοκτησία μιας «τρύπας» (όπως χωρίς αμφιβολία ήταν πολλές από τις με «μόνιμον έδραν» μονάδες της απογραφής του 1930) δε θα 'πρεπε εξ ορισμού να θεωρείται επαρκές τεκμήριο για είσοδο στην τάξη των μικροαστών. Αρκεί να επισημανθεί ότι σύμφωνα με τα στοιχεία τεκμαρτού εισοδήματος των επιτηδευματιών, κάτω από το «όριο φτώχειας» (μηνιαίο εισόδημα 3.000 δρχ.) βρισκόταν ένα συντριπτικό 94,7%! (Αγγελόπουλος, *ό.π.*). Παρενθετικά, το αριθμητικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε (μόνο ένα τρίτο πραγματικοί καταστηματαρχές), απηχεί το εννοιολογικό πλαίσιο που υπέβαλλαν οι Gerry & Birkbeck στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Οι συγγραφείς διαχώρισαν τους επιχειρηματίες του «απλού εμπορευματοικού τομέα» (και τέτοιοι ήταν οι αυτοαπασχολούμενοι και οι οικογενειακοί επιχειρηματίες της μεσοπολεμικής Ελλάδας) σε τρεις, περίπου ισοδύναμες, κατηγορίες: τους «αθαρούς κατ' αποκοπήν εργάτες, τους συγκαλυμμένους εργάτες (που παραλληλίζονται με τους επίμορτους καλλιεργητές της υπαίθρου), και, τέλος, τους «λούμπεν-καπιταλιστές», που είναι δυνατόν να «γίνουν σταθεροί κεφαλαιοκράτες αν η επιχείρησή τους πετύχει» (Chris Gerry & Chris Birkbeck, «The petty commodity producer in third-world cities: petit-bourgeois or "disguised" proletarian?», στο Frank Bechhofer & Brian Elliot (επιμ.), *The petite bourgeoisie: comparative studies of the uneasy stratum*, Macmillan, Λονδίνο 1981, σ. 141). Το τελευταίο τρίτο μπορεί να θεωρηθεί ανάλογο με το στρώμα που εδώ αποκαλείται «μικροαστοί» ή «πραγματικοί καταστηματαρχές».

61. Εκ πρώτης όψεως απόρροια της χρόνιας υποαπασχόλησης, το φαινόμενο αυτό έπαινε έτσι τη μορφή της υπερ-απασχόλησης (Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 48, 403). Ιδιαίτερα χρήσιμο για τη διερεύνηση των επί μέρους χαρακτηριστικών του στρώματος αυτού είναι το δείγμα των προφορικών ιστοριών που παρατίθενται από τον Π. Πιζάνια (*ό.π.*, σ. 73-98). Ένα στοιχείο το οποίο αναδεικνύεται περίτρανα είναι ότι οι «μικροπωλητές-καταστηματαρχές» ήταν εξίσου εποχικοί και ασταθείς με τους εργάτες. Βλ., επίσης, τη διεξοδική ανάλυση του ίδιου συγγραφέα αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των οικογενειακών επιχειρήσεων (σ. 107-108, 142-147 και 149). Το θέμα εξετάζεται με ενάργεια και από τη Λ. Λεοντίδου (*ό.π.*, σ. 188-189).

ριπλανώμενα στρώματα ήταν πράγματι ασταθούς κοινωνικής θέσης [*status inconsistent*]⁶² φορείς αντιφατικών ταξικών τόπων [*contradictory class locations*]⁶³ – επιρρεπή σε μεταλλασσόμενες και συχνά αντικρουόμενες ιδεολογικές δοξασίες. Το σημείο, όμως, που – αν και καθοριστικής σημασίας – συχνά διαφεύγει της προσοχής μας είναι ότι, ως επί το πλείστον, αυτό δε συνέβαινε εξαιτίας κάποιας «ενδιάμεσης θέσης» που κατείχαν ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο,⁶⁴ αλλά εξαιτίας της θέσης τους ανάμεσα στο προλεταριάτο και σε μια ενδεή *sauve-qui-peut* φτωχολογιά.⁶⁵ Ένας μελετητής του στρώματος στη Γαλλία του 19ου αιώνα δίνει μια γλαφυρή περιγραφή των πολλών αντιξοοτήτων που αυτό αντιμετώπιζε:

«Το ίδιο άτομο μπορούσε να εργάζεται σαν αυτοαπασχολούμενος σε ένα επάγγελμα, σαν έμμισθος σε ένα άλλο, ή σαν περιπλανώμενος πωλητής σε ένα τρίτο. Με τα κενά που προκαλούσε η ανεργία και οι νεκρές περίοδοι, με τις επιχειρήσεις τους να καταρρέουν αμέσως μετά το στήσιμό τους, ανήμποροι να εξοφλήσουν τους λογαριασμούς και τα χρέη τους, με την αγωνιώδη τους αναμονή για κάποια κληρονομιά από την επαρχία, και τις συνεχείς τους επισκέψεις στα ενεχυροδανειστήρια, με τις ελπίδες και τις αυταπάτες τους, αυτοί οι τεχνίτες ζούσαν μια ζωή παρόμοια με αυτή των “περιθωριακών” εργατών του σήμερα».⁶⁶

Η μη επαρκής αναγνώριση (ή υπογράμμιση) αυτού του γεγονότος έχει οδηγήσει πολλούς σοβαρούς αναλυτές στην αναπαραγωγή του γνωστού μύθου που με συνέπεια προβάλλεται από κρατικές

62. Βλ. G.E. Lenski, «Status crystallization: a non-vertical dimension of social status», *American Sociological Review*, τόμ. 19, 1954, σ. 405-414.

63. Σύμφωνα με την ορολογία του Erik Olin Wright, «Class boundaries in advanced capitalist societies», *New Left Review*, τχ. 98 (1976) και *Classes*, ό.π.

64. Με την κλασική μορφή που τα «ενδιάμεσα στρώματα» εξετάστηκαν, π.χ., από το Nicos Poulantzas, «The New Petty Bourgeoisie», στο A. Hunt (επιμ.), *Class and class structure*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1977.

65. Βλ. Π. Πιζάνις, ό.π., σ. 106-07, 114. Σύμφωνα με τη γλαφυρή γλώσσα που χρησιμοποίησε ο G.Th. Mavrogordatos για την περιγραφή της κατάστασης των προσφύγων (ό.π., σ. 188), τα στρώματα αυτά αποτελούσαν «μια παρασιτική μάζα [...] που χωριζόταν μόνο με μια λεπτή γραμμή από το [...] λούμπεν-προλεταριάτο [...] με ασταθή απασχόληση σε όλων των ειδών τις δουλειές του ποδαριού».

66. Jacques Rancière, «The myth of the artisan: critical reflections on a category of social history», στο Steven Laurence Kaplan & Cynthia J. Koepf (επιμ.), *Work in France*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1986, σ. 323.

πηγές και την «επίσημη» ακαδημαϊκή σκέψη για δεκαετίες, και που παρουσιάζει την Ελλάδα σαν μια ηλιόλουστη χώρα «ολιγαρχών», αλλά πάντως ικανοποιημένων μικροαστών-ιδιοκτητών και «ελεύθερων τεχνιτών». ⁶⁷

Το φαινόμενο της πλειάδας των αυτοαπασχολούμενων και οικογενειακών επιχειρηματιών έχει σωστά ερμηνευθεί σαν η εκτεταμένη αναπαραγωγή της απλής εμπορευματικής παραγωγής σε καπιταλιστικές συνθήκες. ⁶⁸ Σαν τέτοια, ήταν κυρίως απόρροια της «συστημικής αδυναμίας» των ελληνικών κοινωνικο-οικονομικών ελίτ, οι οποίες καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε

67. Η άποψη αυτή, που μπορεί να ερμηνευθεί σαν το μεσοπολεμικό ανάλογο της θέσης περί της ευμάρειας των πρώτων αγροτών-εργατών που σκιαγραφήθηκε παραπάνω, είναι τόσο ισχυρή ώστε τη βλέπουμε να παρεισδύει ακόμα και σε εξαιρετικά εμβριθείς αναλύσεις, όπως αυτή του G.Th. Mavrogordatos (ό.π., σ. 116-120), που αποκαλεί «μικροαστικές» όλες τις κοινωνικές κατηγορίες εκτός των χειρώνακτων εργατών. Ένα παράλληλο ρεύμα – στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω – είναι και η ψευδο-φολκλορική ειδυλλιοποίηση της φτώχειας, στο βαθμό που αυτή δε συνοδεύεται από πρόδηλη αθλιότητα και μίσηρη στάση απέναντι στα προβλήματα της επιβίωσης. Ανάλογη, αν και από διαφορετική σκοπιά, είναι και η άποψη του Μιχάλη Ρηγίνου, ο οποίος υποστηρίζει πως το φαινόμενο συνίστατο στη «μεταφορά εν δυνάμει εργατικού δυναμικού σε μικροαστικά επαγγέλματα», με αποτέλεσμα την αύξηση των βιομηχανικών ημερομισθίων (*Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987*, σ. 171· έμφαση δική μου). Στο θέμα των εργατικών αμοιβών θα αναφερθούμε ακροθιγώς και παρακάτω (2.γ).

68. Βλ. Α. Λεοντίδου, ό.π., σ. 31-34. Έπεται ότι η απλή εμπορευματική παραγωγή (ή, αλλιώς, ο «άτυπος» τομέας της οικονομίας) δεν αποτελεί προ-καπιταλιστικό υπόλειμμα (όπως θα το 'θελε ο αναχρονιστικός «δύσμος» της θεωρίας του εκσυγχρονισμού), αλλά ένα οργανικό στοιχείο της καπιταλιστικής (υπ-)ανάπτυξης σε συνθήκες (ημι-)περιφερειακής «καθυστέρησης». Σε παρόμοιο περιβάλλον, ο καπιταλιστικός έλεγχος πάνω στην παραγωγική διαδικασία δεν εξασφαλίζεται μέσα από εκτεταμένη έμμοθη εργασία, αλλά μέσα από τον έλεγχο των πρώτων υλών, της πίστης, του μηχανισμού των τιμών κτλ. Η άποψη αυτή έχει σημαντικές ομοιότητες με τη θέση του N. Mouzelis (*Modern Greece...*, ό.π., σ. 36-41) σχετικά με την καπιταλιστική ανάπτυξη μέσω «θυλάκων», που χαρακτηρίζεται από την «αρηνητική διάθρωση» των τεχνολογικά προηγμένων κλάδων με τους υπόλοιπους κλάδους της οικονομίας. Για μια συνοπτική παρουσίαση των αρχών της αμερικανικής σχολής του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος (βλ., κυρίως, Joan Smith - Immanuel Wallerstein - Hans-Dieter Evers [επιμ.], *Housholds in the world economy*, Publications of the Fernand Braudel Center, τόμ. 3, Beverly Hills 1984) από την οποία αντλούνται πολλές από τις παραπάνω διαπιστώσεις, βλ. Α. Λιάκος (ό.π., σ. 78-80), ο οποίος και τις χρησιμοποιεί καίρια για τη σηματοδότηση της ελληνικής περίπτωσης.

χαρακτηρίζονταν από την περιορισμένη τους διάθεση να επενδύσουν σε ευρείας κλίμακας βιομηχανία, που, με τη σειρά του, σήμαινε, μεταξύ άλλων, και ουσιαστική αποχή από την ανάληψη του πλήρους κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Η πρακτική αυτή ήταν επικερδής κυρίως γιατί επέτρεπε την εκτεταμένη αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης μέσα από απλήρωτη (ή πολύ φθηνά αμειβόμενη) εργασία που γινόταν από τα μέλη της οικογένειας στο πλαίσιο του «άτυπου τομέα». Πρόδηλη ήταν συνεπώς και η τεράστια σημασία της οικογένειας (άρα και της παιδικής και γυναικείας εργασίας). Όπως εξήγησε με ενάργεια ο Α. Λιάκος,

«τα μικρά εργαστήρια και η βιοτεχνία, το λιανικό και πλανόδιο εμπόριο, οι εργαζόμενοι δι' εαυτόν, οι εποχικοί και οι ημερομίσθιοι εργάτες και οι γυναίκες που παίρνουν δουλειά στο σπίτι ανήκουν σε ένα κοινό κοινωνικό μόρφωμα, με συστατικές μονάδες όχι τις επιχειρήσεις, ούτε τα άτομα, αλλά τις οικογένειες, οι οποίες συγκεντρώνουν εισοδήματα από περισσότερες από μία από αυτές τις δραστηριότητες...».⁶⁹

Η επίπτωση (που σχετιζόταν άμεσα και με τη βαθύτερη αιτία) αυτής της κατάστασης ήταν ότι

«[μέσω] της στήριξης στην οικογένεια με αυτές τις πολλαπλές δραστηριότητες, η μισθωτή εργασία [ήταν] δυνατόν να αμειβεται κάτω από το κόστος της αναπαραγωγής της και ακόμη να συντηρείται στις ηλικίες και στις εποχές που δεν απασχολείται».⁷⁰

69. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 79.

70. Στο *ίδιο*, σ. 77. Είναι αξιοσημείωτο ότι το γεγονός αυτό δεν ήταν άγνωστο σε αναλυτές της εποχής. Σε σειρά άρθρων του στη μεταξική επιθεώρηση *Εργατική Ελλάς*, ο Γεώργιος Κορρές (διοικητικός υπάλληλος του ΙΚΑ) παρατηρούσε το 1938: «...[Π]αρ' ημίν το εργατικόν ημερομίσθιον ευρίσκεται κάτω του κατώτατου ορίου συντηρήσεως. Πώς λοιπόν δικαιολογείται η ανωτέρω αρχή; Η απάντησις εύρηται ακριβώς εις το γεγονός της επικουρικής εργασίας της γυναικός. Ευρισκόμεθα, ούτω, προ φαύλου κύκλου, των γυναικών αναγκαζομένων να εργάζονται κατά το πλείστον προς συγκέντρωσιν του αναγκαίου εις την εργατικήν οικογένειαν εισοδήματος, γενομένων όμως αιτιών λόγω της παροχής της εργασίας των εις εξαιρετικώς χαμηλάς τιμάς, διατηρήσεως εις πολύ χαμηλά επίπεδα του κυρίου μέρους του εισοδήματος της εργατικής οικογενείας, του ανδρικού δηλ. ημερομίσθιου ή εκτοπίσεως των ανδρικών χειρών, και επαυξήσεως της... ανδρικής ανεργίας δυσμενέστερον επί του ημερομισθίου επιδρώσης από την γυναικειαν» (Γεώργιος Κορρές, «Η εξέλιξις των εργατικών ημερομισθίων», *Εργατική Ελλάς*, τόμ. 22, 1 Απριλίου 1938, σ. 600).

Το συμπέρασμα από τα παραπάνω φαίνεται να είναι ότι, σε αντίθεση με τις γνώριμες ειδυλλιακές εικόνες που ρητά διατυπώνονται (αλλά τις περισσότερες φορές υπονοούνται) σε πολλές αναλύσεις, το υπό εξέταση στρώμα δεν ήταν παρά ένα από τα κύρια θύματα (αν όχι το κύριο) της διαρκώς ρευστής επαγγελματικής δομής, που με τη σειρά της ήταν απόρροια της προτιμώμενης στρατηγικής συσσώρευσης στη βιομηχανία και το εμπόριο. Δεν αποτελεί λοιπόν έκπληξη ότι ο υποσιτισμός ή η κατανάλωση κακής ποιότητας τροφίμων στο πλαίσιο της άτυπης αγοράς, στην οποία οι εν λόγω πληθυσμοί συμμετείχαν τόσο σαν παραγωγοί όσο και σαν καταναλωτές, αποτελούσαν την κύριά τους «επιλογή επιβίωσης» καθ' όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου.⁷¹ Όπως θα δούμε παρακάτω (2.δ.), αυτό δεν μπορούσε παρά να έχει σημαντικές επιπτώσεις στις υποκειμενικές-ιδεολογικές τους προδιαθέσεις.

β. Η (αριθμητικά) «συμπιεσμένη» εργατική τάξη: ατομικιστική διάχυση ή μαχητική δυναμική;

Η παραδοσιακή τάση να ανακαλύπτουμε σχετικά ευκατάστατους μικροαστούς ιδιοκτήτες στο στρώμα των αυτοαπασχολούμενων και των οικογενειακών επιχειρηματιών οδηγεί, συχνά, στη συγγενή τάση να «συμπιέζουμε» τους αριθμούς της εργατικής τάξης. Στην πρόσφατη εργασία του, ο Πέτρος Πιζάνιας, για παράδειγμα, υποστήριξε ότι το 1930 η σχέση εργοδοτών-βιομηχανικών εργατών ήταν κατά μέσο όρο 1:2,14, τείνοντας, μάλιστα, «προς την εξίσωση αν στους εργοδότες προστεθούν οι διευθυντές των επιχειρήσεων κι εφόσον από την πλευρά των εργατών αφαιρεθούν τα συμβοηθούσα μέλη της οικογένειας των ιδιοκτητών».⁷² Εξ ου και η άποψή του ότι καθ' όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου «η ανάπτυξη

71. Βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 80-83.

72. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 23 κ.ε. (Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ο Π. Πιζάνιας δεν προσυπογράφει την άποψη περί του μικροαστικού χαρακτήρα των αυτοαπασχολούμενων και συναφών στρωμάτων· βλ. σ. 114). Με ανάλογο τρόπο η Ch. Vitsilakis-Soroniatis (*ό.π.*, σ. 433) θεωρεί ότι «ένα από τα ειδοποιά στοιχεία της ανάπτυξης της ελληνικής εργατικής τάξης κατά την περίοδο 1830-1930 [ήταν] [...] το καταπληκτικά μικρό μέγεθός της». Και ούτε καθ' εξής, ο κατάλογος των παραδειγμάτων μπορεί εύκολα να μεγαλώσει (ειδικά αν συμπεριλάβουμε και εργασίες που δεν αναφέρονται ρητά στο «μικρό μέγεθος», αλλά μόνο το υπονοούν). Απ' την άλλη πλευρά, ο Α. Λιάκος υποστήριξε ότι η μεσοπολεμική προλεταριοποίηση, αν και όχι κατακλυσμιαία, δεν ήταν ωστόσο διόλου αμελητέα (*ό.π.*, σ. 71).

του εργατικού πληθυσμού ήταν *περιορισμένη*.⁷³ Και όμως· ακόμα και αν επιλέγαμε να αποκλείσουμε από τον προσδιορισμό «εργατικοί πληθυσμοί» τους συγκαλυμμένους περιστασιακούς εργάτες του άτυπου τομέα, τα πράγματα δεν ήταν διόλου έτσι.

Κατ' αρχήν, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1930, το 49,9% των εργοδοτών στη βιομηχανία («ιδιοκτήται, συνιδιοκτήται, διοικηταί») ήταν επικεφαλής «επιχειρήσεων» που απασχολούσαν ένα άτομο — ήταν δηλαδή αυτοαπασχολούμενοι («ατομικώς εργαζόμενοι» κατά την ορολογία της απογραφής του 1928)⁷⁴· συνεπώς ο αριθμός τους πρέπει να αφαιρεθεί από το σύνολο των εργοδοτών. Δεύτερον, η σημαντική πρόσθεση που πρέπει να γίνει προκειμένου να καταλήξουμε σε συμπεράσματα αναφορικά με την κοινωνική δομή δεν αφορά τόσο το διευθυντικό προσωπικό (ούτως ή άλλως ένα μάλλον ασήμαντο σύνολο 2.662 ατόμων, ή 0,9% του συνόλου των εργαζομένων στη βιομηχανία), αλλά την αρκετά πολυαριθμότερη κατηγορία των έμμισθων υπαλλήλων («προσωπικόν διοικητικόν», «προσωπικόν τεχνικόν», και «προσωπικόν απασχολούμενον εις την πώλησιν»), που αποτελούνταν από 11.623 άτομα (4,1% του συνόλου των εργαζομένων), η οποία πρέπει να προστεθεί στους εργάτες — κάτι που προτείνεται ακόμα και στο εισαγωγικό κείμενο της ίδιας της απογραφής!⁷⁵ Αν εκτελούσαμε αυτούς του υπολογισμούς (ιδιοκτήτες συν διοικητικό προσωπικό, μείον αυτοαπασχολούμενοι· και εργάτες συν υπάλληλοι) η σχέση εργοδοτών-εργαζομένων στη βιομηχανία θα μεταμορφωνόταν ποιοτικά σε 1:4,3 (45.029:193.135).

Αυτό και πάλι όμως δε θα περιλάμβανε τους καπνεργάτες (3,8% των οικονομικά ενεργών των πόλεων), τους χαμηλόβαθμους (και χαμηλά αμειβόμενους) δημόσιους υπαλλήλους (1,8%), και τους εργάτες και υπαλλήλους στο εμπόριο (3,9%), στα «ελεύθερα επαγγέλματα» (3%) και στις «προσωπικές υπηρεσίες» (3,7%) — όλες κατηγορίες που περιλαμβάνονται στην απογραφή του 1928 στην οποία και πρέπει να στραφούμε για περαιτέρω συμπεράσματα. Αν λαμβάναμε υπόψη μας και αυτούς τους εργαζόμενους με

73. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 25· έμφαση δική μου.

74. Αν συμπεριλαμβάναμε και το εμπόριο, το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων θα ανέβαινε στο εκπληκτικό 58,3%.

75. «Ούτω, επί 100 προσώπων ιδιοκτήται και διευθυνταί είνε κατά τι πλέον των 30, ενώ υπάλληλοι και εργάται περίπου 70». ΥΕΟ-ΓΣΥΕ/1930, σ. κε· έμφαση δική μου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αστικός πληθυσμός 10 ετών και άνω κατ' επάγγελμα και κοινωνική θέση (1928)

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	Εργοδότες	Οικογενειακοί επιχειρηματίες ^α	ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ			Υπάλληλοι	Εργάτες
			Αιτοιατα- σχολοήμενοι	Συνεργαζόμενοι μέλη οικογενειών	Απροσδιόριστοι		
Άλιεα	1.217	683	7.037	1.070		9	4.925
Μεταλλεία-Ορυχεία	107	19	151	75		204	5.784
Βιομηχανία	29.060	12.741	121.970	19.535		4.310	242.215
Μεταφορές	3.818	1.410	30.234	2.540		17.610	51.146
Πίστη-Ανταλλαγή	1.913	316	6.061	452		13.324	871
Εμπόριο	25.499	11.468	85.415	13.311		16.488	33.379
Προσωπικές υπηρεσίες	2.023	467	6.284	631		98	48.067
Ελεύθερα επαγγέλματα ^β	2.677	327	25.415	444		35.362	3.642
Δημόσιες υπηρεσίες ^γ	-	-	-	-	21.532	1.818	
Μη ορίσταντες επάγγελα	-	-	-	-	160.126	17.607	152.697
ΣΥΝΟΛΟ	66.314	27.431	282.567	38.058		160.126	544.544
Ενεργοί στις πόλεις ^δ			1.284.808				
%	5,2%	2,1%	22%	3%	12,5%	9,8%	42,4%
Ταξικές κατηγορίες	I	II+III	IV	V			

α: «Χρησιμοποιούντες μόνον μέλη της οικογενείας των».

β: Ξεαιρουμένων των κληρικών (σύνολο: 18.102).

γ: Ξεαιρουμένων των εργατών και υπαλλήλων στην αστυνομία, το στρατό, το ναυτικό και την αεροπορία (σύνολο: 21.122).

δ: Περιλαμβανόμενων των κληρικών και των εργατών και υπαλλήλων στην αστυνομία, το στρατό, το ναυτικό και την αεροπορία (σύνολο: 39.224).

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, III. Επαγγέλματα, Εθνικών Τυπογραφείον, Αθήνα 1934, σ. 4-15.

τους αντίστοιχούς τους εργοδότες (και δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία πως πρέπει να τους λάβουμε), η σχέση θα εκτινασσόταν σε 1:10,12 (66.314:671.088) – διατηρώντας πάντα ιδιαίτερη θέση για τη γνωστή «κοινωνική κατηγορία χωρίς όνομα» (ένα σύνολο 160.126 ατόμων, ή 12,46% των οικονομικά ενεργών των πόλεων με «απροσδιόριστα» τόσο το επάγγελμα όσο και την κοινωνική τους θέση), και τους «ατομικώς εργαζόμενους» και οικογενειακούς επιχειρηματίες, που, όπως υποστηρίξαμε παραπάνω, αποτελούνταν –κατά πλειοψηφία δύο τρίτων– από περιπλανώμενους μεροκαματιάρηδες μεταξύ δουλειών του ποδαριού στον άτυπο τομέα.⁷⁶ Οι πληροφορίες παρατίθενται στον Πίνακα 1.

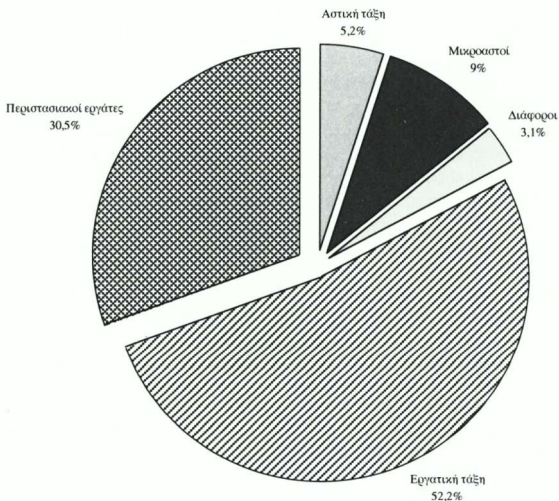
Στη βάση των στοιχείων του πίνακα (και της παραπάνω ανάλυσης), το Γράφημα 1 επιχειρεί μια ενδεικτική απεικόνιση της ταξικής δομής των πόλεων. Για το σκοπό αυτό οι «κοινωνικές κατηγορίες» επανομαδοποιούνται σε «ταξικές κατηγορίες» κατά τον τρόπο που προτείνεται στην τελευταία αράδα του Πίνακα. Οι κατηγορίες I και V, που περιλαμβάνουν αντίστοιχα την «Αστική» (εργοδότες-ιδιοκτήτες, 5,2%) και την «Εργατική» (εργάτες συν υπάλληλοι, 52,2%) τάξη, είναι αυτονόητες. Ο ενδιάμεσος χώρος είναι ελαφρώς πολυπλοκότερος. Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, το δεύτερο διάστημα, που περιλαμβάνει τους αυτοαπασχολούμενους και τους οικογενειακούς επιχειρηματίες, περιλαμβάνει όχι μία αλλά δύο τάξεις: το ένα τρίτο του συνόλου (δηλαδή το 9% των οικονομικά ενεργών στις πόλεις) αποτελεί τους «πραγματικούς καταστηματαρχες και επαγγελματίες», δηλαδή τους «Μικροαστούς».⁷⁷

76. Σύμφωνα με αυτόν τον υπολογισμό, ο αριθμός των περιστασιακών εργατών μέσα στο σύνολο των αυτοαπασχολούμενων και των οικογενειακών επιχειρηματιών ήταν 232.037 (δηλ. δύο τρίτα των 348.056). Αν προσθέταμε τον αριθμό αυτό στην «απροσδιόριστη» κατηγορία (160.126), και το σύνολο (392.163) στους εργάτες και υπαλλήλους (671.088), η σχέση εργοδοτών: εργαζομένων θα γινόταν 1:16,03 (66.314: 1.063.251)! Επί πλέον, τα 2.069.212 άτομα που η απογραφή του 1928 κατηγοριοποίησε με τον όρο «άνευ επαγγέλματος» δεν ήταν στο σύνολο τους «οικονομικά ανενεργοί»: η κατηγορία περιλάμβανε μαθητές, φοιτητές, συνταξιούχους, αλλά επίσης, νοικοκυρές, επαίτες, ακόμα και κοινές γυναίκες. Γράφοντας στα 1934, ένα στέλεχος του εργατικού κινήματος υποστήριξε ότι ένα «πολύ μεγάλο μέρος» τους «ανήκει στην εργατική τάξη» (Παντελής Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*, Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα 1992, σ. 52).

77. Κανονικά, ο αριθμός των μικροαστικών στρωμάτων πρέπει να διευρυνθεί περαιτέρω εις βάρος της «Αστικής τάξης». Στις τάξεις των πρώτων θα 'πρεπε να

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Ταξική δομή στις πόλεις

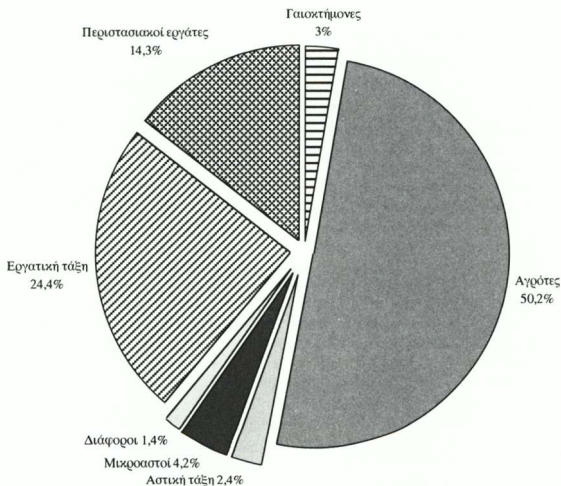

Τα υπόλοιπα δύο τρίτα (18%), προστιθέμενα στην «Απροσδιόριστη» κατηγορία (IV) μας δίνουν την ταξική κατηγορία «Περιστασιακοί Εργάτες» (σύνολο 30,5% των ενεργών στις πόλεις). Ο προσδιορισμός «Διάφοροι» (3,1%), τέλος, χρησιμοποιείται για τον

προσθέσουμε και τους εργοδότες-ιδιοκτήτες μικρών μονάδων (που απασχολούσαν 1-4 εργαζόμενους), που είχαν κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά με τους οικογενειακούς επιχειρηματίες και τους μικροαστούς αυτοαπασχολούμενους. Δεν το επιχειρούμε εδώ λόγω του ότι ο ακριβής αριθμός τους δεν προσδιορίζεται στην απογραφή του 1928 στην οποία βασίζεται το όλο εγχείρημα. Ούτε όμως και η απογραφή του 1930 διαχωρίζει ανάμεσα σε οικογενειακούς επιχειρηματίες και εργοδότες 1-5 εργατών. Κρίνοντας, πάντως, από το μεγάλο αριθμό των «μικρών επιχειρήσεων», μείον τους αυτοαπασχολούμενους (1 εργαζόμενος, περίπου το 40% των εργοδοτών-ιδιοκτητών (που εδώ συλλήβδην αποκαλούμε «αστούς») ήταν «μικροαστοί».

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

Ταξική δομή

κλήρο, το στρατό και τους εργαζόμενους στους κατασταλτικούς μηχανισμούς.

Το Γράφημα 2 επαναλαμβάνει την άσκηση καταγράφοντας παράλληλα και τον πρωτογενή τομέα (έτσι, τα ποσοστά που παρατίθενται είναι επί του συνόλου των οικονομικά ενεργών): οι 81.635 εργοδότες χαρακτηρίζονται «Γαιοκτήμονες», ενώ οι μικροί ιδιοκτήτες και το αγροτικό προλεταριάτο (ένα σύνολο από 1.379.065 άτομα) προσδιορίζονται ως «Αγρότες».

Τα παραπάνω στοιχεία δε φαίνεται να αφήνουν καμιά αμφιβολία αναφορικά με το «αντικειμενικό» ειδικό βάρος των εργαζόμενων πληθυσμών: τόσο για σημειωτικούς όσο και για ουσιαστικούς λόγους, η επισήμανση πρέπει να γίνει εμφαντικά: *η Ελλάδα του μεσοπολέμου ήταν και πρέπει να θεωρείται μια χώρα ως επί το*

πλείστον ενδεών εργαζομένων, και όχι μακάρων ιδιοκτητών.⁷⁸ Το πραγματικό ερώτημα (που όμως πρέπει να παραμείνει γνωσιολογικά και εννοιολογικά ξεχωριστό) άπτεται του χαρακτήρα της εσωτερικής διαστρωμάτωσης αυτού του πληθυσμού και των επιπτώσεων που αυτή μπορεί να είχε στη διαδικασία ταξικής συγκρότησης – κυρίως με την έννοια της ενδεχομένως αποτρεπτικής παρεμβολής της στην ικανότητα των εργαζομένων να συμπλήξουν μια συλλογική ταυτότητα ενσυνείδητων υποκειμένων.⁷⁹ Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό αυτής της διαστρωμάτωσης είναι, ασφα-

78. Βλ. και Α. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 189. Πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμισθεί ότι το πρώτο δεν απέκλειε το δεύτερο (αν και χωρίς το πρόθεμα της «μακαριότητας»). Συχνά, μάλιστα, αποτελούσε τη βαθύτερη ουσία του. Αυτό συνέβαινε ιδιαίτερα με τους αγρότες. Παρότι η αγροτική μεταρρύθμιση που άρχισε να υλοποιείται κυρίως μετά το 1922 στην ουσία εξαφάνισε το στρώμα των άκληρων αγροτών, η γη ήταν τόσο κατατεμαχισμένη (70% της αγροτιάς είχαν νάνους κλήρους από 0,1-3 εκτάρια), που αδυνατούσε να εξαλείψει τη γενικευμένη αθλιότητα (τα στοιχεία από το Στέλιος Μπαμπανιάσης, *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη: υπάρχει νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο;*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1985, σ. 117). Ο L. Stavrianos (*ό.π.*, σ. 678) υπολόγισε ότι το 1929 «το 37,6% των ελλήνων αγροτών... είχαν ανεπαρκή γη για να συντηρήσουν την οικογένεια τους», ενώ ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (*Η ελληνική τραγωδία: από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα 1974, σ. 169) θεωρεί ότι το 50% των κατοίκων της υπαίθρου ήταν «πλεονάζων πληθυσμός». Για τα πολλά προβλήματα των αγροτών, βλ. και Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975, και G.Th. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 172-176.

79. Μπορούμε εδώ παρενθετικά να επισημάνουμε ότι έχουμε να κάνουμε με μια περίπτωση όπου η έννοια της «τάξης καθ' εαυτήν» θα μπορούσε να είναι πολύ χρήσιμη. Διότι, ακόμα και αν θέλαμε να υποστηρίξουμε την άποψη ότι δεν είχαμε βραχυπρόθεσμη συγκρότηση τάξης με την υποκειμενική έννοια (εξαιτίας του κατακερματισμού της εργατικής τάξης κτλ.), θα ήταν παράλογο να αγνοήσουμε την ανάδυση εργατικής τάξης σαν «απλώς μάζα με κοινά συμφέροντα» – ειδικά αν ενδιαφερόμασταν να διερευνήσουμε τη μεσο-μακροπρόθεσμη κοινωνική δυναμική. Από την άλλη πλευρά, η μη επισήμανση του «αντικειμενικού» χαρακτήρα αυτής της ανάδυσης εισάγει στη ροή της ανάλυσης ένα εξόφθαλμο γνωσιολογικό κενό (οι άνθρωποι αυτοί δεν ήταν εργάτες επειδή δεν αισθάνονταν εργάτες: μα, τότε, τι ήταν;), το οποίο συχνότατα τείνει να καλυφθεί με τη νόθα επίκληση προκατασκευασμένων ψευδο-φολκλορικών εικόνων σχετικά με τη σύνθεση και ποιοτροπία των υπό εξέταση στρωμάτων. Το να ξεχνούμε ότι οι άνθρωποι αυτοί ήταν «αντικειμενικά» ενδεείς εργαζόμενοι είναι να εγκαταλείπουμε και το κύριο εργαλείο που διαθέτουμε για να ερμηνεύσουμε την όποια αίσθηση είχαν οι ίδιοι για τον εαυτό τους. Το να υιοθετούμε στη συνέχεια την ειδυλλιακή εικόνα που τους παρουσιάζει μακάριους «ελεύθερους τεχνίτες» (ή ακόμα και «βιοτέχνες» που περιφρονούσαν την εργασία στη βιομηχανία), ούτε δύσκολο είναι ούτε πρωτότυπο.

λώς, το σχετικά μικρό μέγεθος του «συμπαγούς προλεταριακού πυρήνα» μέσα στην εργατική τάξη: ακόμα και αν προσθέταμε τους 48.214 καπνεργάτες της απογραφής του 1928 στους 181.512 βιομηχανικούς προλετάριους της απογραφής του 1930, ο πυρήνας αυτός δε θα ξεπερνούσε το 35% του συνόλου της εργατικής τάξης (θα ήταν, για την ακρίβεια, 34,25%): δηλαδή, για κάθε έναν εργάτη που είχε μια λίγο πολύ σταθερή απασχόληση, υπήρχαν δύο άλλοι σε μια διαρκώς ρευστή κατάσταση, είτε απασχολούμενοι σε εφήμερες μονάδες, είτε περιπλανώμενοι ως μεροκαματιάρηδες εντός και εκτός του «άτυπου τομέα». Η μεταξύ τους αναλογία, μάλιστα, θα γινόταν 1:3,63 αν προσθέταμε στους μη-προλετάριους εργάτες και την κατηγορία που στα Γραφήματα 1 και 2 χαρακτηρίσαμε «Περιστασιακούς Εργάτες», και θα αυξανόταν επιπλέον αν στις τάξεις τους συμπεριλαμβάναμε και τους εργαζόμενους σε νανώδεις μονάδες-εργαστήρια. Αν και δεν πρέπει να διολισθήσουμε σε κοινότοπες υπερβολές (το 30-35% δεν είναι μικρό ποσοστό), είναι σαφές ότι οι αριθμοί δείχνουν έναν αναμφισβήτητο κατακερματισμό της εργατικής τάξης.⁸⁰ Ποιες ήταν οι επιπτώσεις;

Μια άποψη που υποστηρίχθηκε πρόσφατα (ενδεχομένως συμπτωματική ενός «μετα-μοντέρνου αναθεωρητικού» ρεύματος στην ελληνική κοινωνική και οικονομική ιστορία) είναι ότι αυτή η «λαϊκή διάχυση», οδήγησε σε μια αίσθηση αποκλινόντων ατομικών τροχιών που ακόμα κι όταν δεν προκάλεσε τη μικροαστικοποίηση της εργατικής τάξης,⁸¹ στην ουσία ανέστειλε τη διαδικασία της ταξικής της συγκρότησης εμποδίζοντας την ανάπτυξη συνείδησης τάξης. Καθώς όλες οι προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο εξέλιπαν, συνεχίζει η επιχειρηματολογία, οι εργάτες έτειναν να «ταυτίζονται, το συχνότερο άκριτα, με τις κυρίαρχες αξίες» και «επιδίωκαν να διαφύγουν το κοινωνικό τους πεπρωμένο [sic] ως εργάτες». Ήταν, έτσι, αναπόφευκτο να επιδεικνύουν «ευπιστία απένα-

80. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Ολκός, Αθήνα 1976, σ. 319-320· Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 408.

81. Βλ., λ.χ., την παρακάτω άποψη: «Μικρή οικονομική ή κοινωνική απόσταση χάριζε [τους εργάτες] από τους μικροαστούς εργοδότες τους, με τους οποίους συνδέονταν στενά με πολλαπλούς προσωπικούς και παραδοσιακούς δεσμούς, και με τους οποίους μοιράζονταν ένα κοινό [...] ιδεολογικό σημείο αναφοράς προσδοκώντας και οι ίδιοι, εν καιρώ, να στήσουν τις δικές τους επιχειρήσεις» (G.Th. Manogordatos, *ό.π.*, σ. 144). Την ίδια άποψη έχει και ο Α. Ελεφάντης (*ό.π.*, σ. 319-321).

ντι στους κοινωνικά ισχυρούς και ακρισία για τον κοινωνικά αδύνατο εαυτό». ⁸²

Ο αναγνώστης που δεν έχει, τυχόν, το χρόνο να προσμετρήσει την έκταση της «απομυθοποίησης» που επιτυγχάνεται, αναπόφευκτα αναρωτιέται: δεν υπήρχε λοιπόν ταξική πάλη (και, συνεπώς, εργατική τάξη με την «υποκειμενική» έννοια του όρου) στη μεσοπολεμική Ελλάδα; Γιατί είναι σαφές ότι, ωθούμενη στα λογικά της όρια, αυτό ακριβώς υπονοεί η παραπάνω άποψη. Γράφει, λ.χ., ο Π. Πιζάνιας:

«Καμιά λοιπόν κραυγή απελπισίας από τη μιζέρια, αλλά ούτε ριζοσπαστικές επιλογές που να εκδηλώνονται με συνδικαλιστική ενεργοποίηση». ⁸³

Ο προφανής και, νομίζω, πιο αποφασιστικός, αντίλογος σ' αυτή την επιχειρηματολογία απορρέει απ' την παρατήρηση ότι στηρίζεται στην *πλήρη αποσιώπηση* του εργατικού κινήματος (συνεπώς και της ταξικής πάλης) που υπήρξε. ⁸⁴ Είναι νομίζω σαφές ότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό. Μπορούμε να κατασκευάσουμε όσα θεωρητικά σχήματα θέλουμε για να αποδώσουμε τις ιδιαιτερότητες της «κατακερματισμένης», «ετερογενούς» ή «άτυπης» ελληνικής εργατικής τάξης και τον ιδιόρρυθμο χαρακτήρα της συγκρότησής της, όμως με την προϋπόθεση ότι δεν παραβλέπουμε συναφή πραγματολογικά στοιχεία: δε νοείται εγχείρημα επιστημονικής εξεήγησης που προβαίνει σε συστηματική αποσιώπηση *υπάρχοντος* εμπειρικού υλικού. Αλλιώς, παραμονεύει πάντα ο τεράστιος κίνδυνος της θεωρητικής διαστροφής: της δημιουργίας, δηλαδή, τυπικά άψογων θεωρητικών κατασκευών για την εξεήγηση μη-γεγονότων

82. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 24, 65-67, 147.

83. Στο *ίδιο*, σ. 112.

84. Αλλά και όταν ακόμα η ύπαρξη του αναγνωρίζεται, το εργατικό κίνημα γρήγορα παραγκωνίζεται ως «μη-σύγχρονο», απελπιστικά «πρωτόγονο» ή «σποραδικό και αναρχικό... χωρίς συνέχεια» (βλ., π.χ., Α. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 322-323· G.Th. Manrogorodatos, *ό.π.*, σ. 145). Φυσικά, το ότι υπήρχαν τέτοια στοιχεία (ασυνέχεια, οργανωτική ανεπάρκεια κτλ.) είναι αναμφισβήτητο. Αντί όμως να αποτελούν ενδείξεις έλλειψης ταξικής πάλης, δεν είναι παρά τα κλασικά στοιχεία ενός συγκεκριμένου *τύπου εργατικού κινήματος* που ιστορικά απαντά και σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες. Η θεωρητική διατύπωση των ιδιαιτεροτήτων του (καθώς και η συγκριτική τοποθέτησή του στο ευρωπαϊκό πλαίσιο) αποτελεί το θέμα της διδακτορικής μου διατριβής, *Working class movements through time and struggle: a European macrohistorical framework for analysis (1800s-1930s), and a Greek case-study (1880-1936)*, (Columbia University).

(όπως η «έλλειψη ταξικής πάλης/εργατικού κινήματος»), την ώρα που τα πραγματικά γεγονότα (ιδιομορφίες του εργατικού κινήματος) παραμένουν αδιευκρίνιστα. Όχι μόνο παραμερίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο ο στόχος της επιστημονικής εξήγησης, αλλά επιβαρύνεται χωρίς λόγο κι αυτός της απλής παρατήρησης. Το πρόβλημα μπορεί να γίνει τόσο έντονο ώστε προοδευτικά να πάψουμε να «διακρίνουμε» την ταξική πάλη ακόμα κι όταν τη «βλέπουμε».⁸⁵ Για να θέσω τις αντιρροήσεις μου με τρόπο επιγραμματικό: αντί να αποδίδουμε την *υποτιθέμενη* έλλειψη ταξικής πάλης/ταξικής συγκρότησης στον κατακερματισμένο χαρακτήρα της εργατικής τάξης, η πραγματική πρόκληση έγκειται στο να διατυπώσουμε επακριβώς τον τρόπο με τον οποίο αυτός ο κατακερματισμός επηρέασε το εργατικό κίνημα και την ταξική πάλη που υπήρξαν.

Κάτι τέτοιο φυσικά δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο αυτού του άρθρου.⁸⁶ Μόνο ακροθιγώς μπορεί να υπογραμμισθεί ότι ένα έντονα συγκρουσιακό εργατικό κίνημα (αν και με ενδημικές οργανωτικές αδυναμίες και ανεπάρκειες) έκανε την εμφάνισή του κατά τη μεσοπολεμική περίοδο και κατέλαβε σημαντική θέση στη δημόσια αντιπαράθεση, αν και όχι την κυρίαρχη που κατείχαν ανάλογα κινήματα στη Δυτική Ευρώπη.⁸⁷ Βασιζόταν (α) στους καπνεργά-

85. H Ch. Vitsilakis-Soroniatis, π.χ., συμπεραίνει μετά μια εκτεταμένη παρουσίαση εργατικών κινητοποιήσεων ότι η εργατική τάξη «παρέμεινε, κατά το πλείστον... εντελώς αδρανής [!]» (ό.π., σ. 430· έμφαση δική μου).

86. Για μια αρκετά εκτενή παρουσίαση της υπάρχουσας – δυστυχώς ακόμα ανεπαρκούς – βιβλιογραφίας πάνω στο εργατικό κίνημα βλ. Α. Λιάκος «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος...», ό.π., σ. 161-170. Βλ., επίσης, Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος· εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1983. Κρίνοντας πάντως από τον όχι ευκαταφρόνητο αριθμό νέων ερευνητών που συνάντησα κατά το διάστημα της δικής μου έρευνας, αίσθησή μου είναι ότι ο κλάδος της μελέτης του εργατικού κινήματος πρόκειται σύντομα να γνωρίσει νέα άνθηση.

87. Η λεπτομερής καταγραφή και αποτίμηση του διεκδικητικού κινήματος κατά το μεσοπόλεμο στη βάση μιας τράπεζας δεδομένων από εργατικές (και αγροτικές) κινητοποιήσεις αποτελεί το αντικείμενο ιδιαίτερης εργασίας μου (*Το διεκδικητικό κίνημα· μέγεθος και ποιότητα: Μαχητικότητα, εμβέλεια και καταστολή στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*). Το εγχείρημα βασίζεται στον αυστηρό εννοιολογικό προσδιορισμό και την κατασκευή μετρικών κλιμάκων για τη μέτρηση τριών διαστάσεων της εμπειρίας του ελληνικού εργατικού κινήματος: της «μαχητικότητας» και «εμβέλειας» που επέδειξε, και της «καταστολής» που υπέστη. Μερικά συμπεράσματα της εργασίας αυτής (που, ανάμεσα σε άλλα, μας επιτρέπει να διακρίνουμε τη μαχητικότητα των διαφόρων εργατικών κλάδων) θα χρησιμοποιηθούν και παρακάτω.

τες, που ήταν η πρωτοπορία και η οργανωτική σπονδυλική του στήλη,⁸⁸ (β) στους εργάτες μεταφορών (σιδηροδρομικοί, τροχιοδρομικοί, ναυτεργάτες, αυτοκινητιστές, και λιμενεργάτες), αλλά και, σε όχι ασήμαντο βαθμό, (γ) στους «σύμμαχους κλάδους» των αγροτών και των φοιτητών· επίσης, (δ) στους «βιοτεχνικούς» κλάδους των υποδηματεργατών και αρτεργατών,⁸⁹ και (ε) στους οργανωτικά «αδιόρατους» ανέργους. Το κίνημα, μάλιστα, αποδείχθηκε αρκετά δυναμικό ώστε να ξεπεράσει (i) την αδιαμφισβήτητη ανάσχεση της μεταπολεμικής του δυναμικής – λόγω της μη ενσωμάτωσης των προσφύγων στις τάξεις του (μια κατάσταση που συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930)⁹⁰ (ii)

88. Η οφθαλμοφανής μαχητικότητα των καπνεργατών φαίνεται να τους έχει σώσει από τη μέγερη της ιστορικής λήθης. Βλ., χαρακτηριστικά, Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 422-430· G.Th. Manogordatos, ό.π., σ. 146-47· τις αναμνήσεις του Γιώργου Α. Πέγιου (*Από την Ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας 1922-1953*, ΟΑΕΔ, Αθήνα 1984)· και Δ. Λιβιεράτος, ό.π., σ. 51-52.

89. Μια εξαιρετικά διεισδυτική θεωρητική ανάλυση της μαχητικότητας των «βιοτεχνικών εργατών» (ραπτεργάτες, υποδηματεργάτες, αρτεργάτες, εργάτες βυρσοδευρείων, τυπογράφοι, κτλ.) στη βάση της γαλλικής εμπειρίας του 19ου αιώνα γίνεται από τον J. Rancière, ό.π. Ανασκευάζοντας πολλές διαδεδομένες δοξασίες, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η κινητήρια δύναμη αυτής της μαχητικότητας δεν ήταν κάποια τραυματισμένη επαγγελματική υπερηφάνεια, αλλά «μάλλον [το γεγονός ότι] υπήρχε πολύς [...] ελεύθερος χρόνος και οι υλικές και συμβολικές απολαβές των επαγγελματιών ήταν τόσο πολύ ασήμαντες» (σ. 319). Επιπλέον, ο Rancière τονίζει την πολύ μικρή σύνδεση των εργατών αυτών τόσο με τους εργοδότες τους όσο και με το ίδιο το επάγγελμα (σ. 321-322).

90. Βλ., π.χ., Δ. Λιβιεράτος, ό.π., σ. 28. Για τους γηγενείς εργάτες, οι πρόσφυγες αντιπροσώπευαν τόσο επαγγελματικούς ανταγωνιστές στην τοπική αγορά εργασίας (προκαλώντας με την παρουσία τους χρόνια ανεργία και δραματική πτώση στους μισθούς – βλ. Σ. Κλαδάς, *Η ανεργία...*, ό.π., σ. 6-7), όσο και μια πολιτιστικά διάφορη κοινωνική ομάδα. Επιπλέον, το κράτος και οι εργοδότες επέτειναν συνειδητά αυτή την κατάσταση καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, χρησιμοποιώντας την ως μέσο για την αναστροφή της δυναμικής του εργατικού κινήματος. Για μια συνολική εξέταση της διαιρετικής τομής γηγενείς-πρόσφυγες, βλ., ιδιαίτερα, G.Th. Manogordatos, ό.π., σ. 182-225. Βλ., επίσης, Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία...*, ό.π., σ. 23, και Α. Ελεφάντης, ό.π., σ. 315-318. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να αποφυγούμε την υπερβολή του να σκεπτόμαστε τους πρόσφυγες σαν μια κοινωνική κατηγορία ολότελα ξένη προς τους εργάτες. Ο Π. Πιζάνις (ό.π., σ. 124-127) έδειξε ότι στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι πρόσφυγες που κατέφυγαν στα αστικά κέντρα προέρχονταν από τις χαμηλές τάξεις και ήταν φορείς «πολιτιστικού κεφαλαίου» (Bourdieu) ανάλογου αυτού των γηγενών. Παρόμοια άποψη φαίνεται να υποστηρίζει και ο Α. Λιάκος (ό.π., σ. 89-91), που υπο-

το ολόένα διογκούμενο πρόβλημα της ανεργίας – ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1929-1932· και (iii) τη συνεχιζόμενη – και προς το τέλος της περιόδου, εντεινόμενη – κρατική καταστολή.

**γ. Αναφορικά με το ζήτημα της «εργατικής αριστοκρατίας»:
σιδηροδρομικοί, τροχιοδρομικοί και δημόσιοι υπάλληλοι**

Ο σταθερός πυρήνας της εργατικής τάξης (το βιομηχανικό προλεταριάτο συν τους καπνεργάτες) χαρακτηριζόταν ιδιαίτερα από δύο στοιχεία: (α) το πολύ χαμηλό μισθολογικό και, κατ' επέκταση, βιοτικό του επίπεδο,⁹¹ και (β) την απουσία κάποιου ευμεγέθους

γραμμίζει το σημαντικό τους ρόλο στο νεαρό εργατικό κίνημα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο μετά το 1870. Το τελευταίο εξετάζεται λεπτομερειακά από τον Κωστή Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη τομή της μεταπρατικής πόλης*, Στοχαστής, Αθήνα 1978, σ. 167-207. Βλ., επίσης, Γιώργος Μουτάφης, «Μια ταξική προσέγγιση στην κοινωνική ιστορία της Σμύρνης 1850-1910», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 30 (1986), σ. 26-45.

91. Όπως εξηγήθηκε παραπάνω, οι χαμηλοί μισθοί (συντά κάτω από το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης) αποτελούσαν οργανικό στοιχείο του μοντέλου συσσώρευσης. Το ζήτημα αυτό έχει αποτελέσει θέμα πολλών εργασιών. Βλ., ενδεικτικά, Γ. Κορρές, *ό.π.*: Γεώργιος Αν. Τρίμης, *Η πενιχρότης του ελληνικού εργατικού εισοδήματος*, Αθήνα 1949· Απόστολος Η. Βογιατζής, *Πολιτική και εξέλιξι των ημερομισθίων εν Ελλάδι*, Εκδόσεις Ευρωπαϊκού Οργανισμού Παραγωγικότητας, 1956. Η ύπαρξη χαμηλών μισθών στη βιομηχανία έχει αμφισβητηθεί πρόσφατα από το Μ. Ρηγίνο (*Παραγωγικές δομές...*, *ό.π.*) και τη Μαργαρίτα Δρίτσα (*Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990). Ο Ρηγίνος βασίζει το επιχειρημά του στην ύπαρξη υψηλών ημερομισθίων στη «βιοτεχνία» (π.χ., σ. 138). Όμως κάτι τέτοιο δε συνάγεται ούτε από τα στοιχεία που ο ίδιος παραθέτει (σ. 38) – από τα οποία προκύπτει ότι ο μέσος όρος των ημερομισθίων στους κυρίως «βιοτεχνικούς» κλάδους (τροφήμα, βυρσοδεψία, μηχανουργία και ματισιμός) ήταν κατά την περίοδο 1913-1935 1% κάτω από το μέσο όρο των ημερομισθίων σε ολόκληρη τη βιομηχανία! Εκείνο που είναι επίσης εν δυνάμει αποπροσανατολιστικό είναι το ότι ο συγγραφέας προβαίνει σε εκτεταμένη απομύλιση των ποσοτικών στοιχείων από το ποιοτικό τους περιεχόμενο μέσω της εκατοστιαίας στάθμισής τους για μικρά χρονικά διαστήματα. Αυτό μπορεί να είναι χρήσιμο για τη διερεύνηση του ρόλου της βραχυπρόθεσμης οικονομικής συγκυρίας και άλλων παραγόντων στις ενδο- και διακλαδικές μισθολογικές διαφοροποιήσεις, όμως σε καμιά περίπτωση δε νομιμοποιεί την εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με το πραγματικό ύψος των ημερομισθίων. Πάντως οι εργασίες των Μ. Ρηγίνου και Μ. Δρίτσα (των οποίων η επαρκής διερεύνηση διαφεύγει των στόχων αυτής της εργασίας) αποτελούν το μεσοπολεμικό ανάλογο της θέσης περί της δήθεν «οχρετικής ευμάρειας» των αγροτών-εργατών του 19ου αιώνα λόγω της ιδιοκτησίας μικρού αγροτικού κλήρου (Β. Παναγιωτόπουλος, Χ. Αγριαντώ-

στρώματος που να απολαμβάνει σημαντικά καλύτερες συνθήκες – από την έλλειψη δηλαδή μιας «εργατικής αριστοκρατίας». Η συναφής βιβλιογραφία, ωστόσο, τείνει να παρουσιάζει τους σιδηροδρομικούς και τους τροχιοδρομικούς ως «αριστοκρατικά» στρώματα, ενώ για τους δημόσιους υπαλλήλους επιφυλάσσεται συνήθως ο προσδιορισμός «μικροαστοί». Παρότι, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1928, και οι τρεις κλάδοι μαζί δεν αποτελούσαν παρά το 5,4% του συνόλου της εργατικής τάξης (άρα, ακόμα και αν πράγματι ήταν «αριστοκρατικοί», δεν ήταν ευμεγέθεις), είναι σκόπιμο να εξετάσουμε εν τάχει το βιοτικό τους επίπεδο προτού αποφανθούμε κατηγορηματικά.

Είναι γεγονός ότι οι σιδηροδρομικοί και οι τροχιοδρομικοί δεν υπέφεραν από την εποχικότητα και την επαγγελματική ανασφάλεια που κατάτρεχε άλλους εργάτες. Μετά από μαχητικές κινητοποιήσεις (1906, 1914, 1920 και 1925) οι σιδηροδρομικοί είχαν κερδίσει ταμεία πρόνοιας (ιατρικής περίθαλψης) και συντάξεις, ενώ η εργασία και στους δύο κλάδους ήταν δομημένη στη βάση σαφώς προδιαγεγραμμένων εσωτερικών κανονισμών, κάτι που με τη σειρά του επέτρεπε τον εύκολο έλεγχο για πιθανές παραβιάσεις της εργατικής νομοθεσίας. Στη βάση αυτών των δεδομένων, ο Α. Λιάκος υποστήριξε ότι, «συγκριτικά [...] με τους άλλους κλάδους των ελλήνων εργατών», οι σιδηροδρομικοί και οι τροχιοδρομικοί θα μπορούσαν να θεωρηθούν το ελληνικό αντίστοιχο της ευρωπαϊκής

νη). Για μια εκτενή ανασκευή βλ. Α. Liakos, *ό.π.*, και Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, *ό.π.*, σ. 74-83. Για την εξάλειψη και της παραμικρής αμφιβολίας αναφορικά με το άθλιο μισθολογικό και βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων στο μεσοπόλεμο ο συγγραφέας αυτός παραθέτει έναν εκτεταμένο κατάλογο σύγχρονων πηγών που περιλαμβάνει τις απόψεις (α) των κορυφαίων οικονομολόγων της εποχής (Σπ. Κορώνης, Εμ. Τσουδερός, Ιω. Δροσόπουλος, Σ. Κλαδάς, Χρ. Ευελπίδης, Γ. Χαριτάκης κ.ά.), (β) ξένων αξιωματούχων της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας και (γ) ξένων διπλωματικών αποστολών. Μια επιγραμματική περίληψη των συνθηκών που επικρατούσαν αποτελεί δήλωση του ολλανδού αξιωματούχου του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας Walter Schevenels, ο οποίος απευθυνόμενος το 1931 σε έλληνες συνδικαλιστές έγραψε: «Τα ημερομίσθια σας είναι χαμηλότερα από όλην την Ευρώπη και οι όροι εργασίας δεν ημπορούν να παραβληθούν με τας άλλας πολιτισμένες χώρας» (στο Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 60). Παρόμοια, ο γνωστός Αμερικανός διπλωμάτης Morgenthau έγραφε μετά από ταξίδι στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1920: «...[Ο]ι μισθοί μεταφράζονται πρακτικά σε μισό καρβέλι ψωμί ανά άτομο την ημέρα, μια χούφτα ελιές, λίγο ελαιόλαδο, και ψάρι ή κρέας μόνο μία ή δυο φορές το μήνα» (παρατίθεται από τη Λ. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 193-194).

εργατικής αριστοκρατίας.⁹² Με τη μορφή αυτή, το επιχείρημα είναι απόλυτα πειστικό και δε φαίνεται να επιδέχεται αντίλογο. Τα πράγματα γίνονται ελαφρώς πιο πολύπλοκα όμως, αν θέλουμε να συναγάγουμε γενικότερα συμπεράσματα αναφορικά με τη συνεισφορά των κλάδων αυτών στη συνολική δυναμική του εργατικού κινήματος.⁹³ Για το σκοπό αυτό το «σχετικό-συγκριτικό» κριτήριο φαίνεται ανεπαρκές και πρέπει να συμπληρωθεί τουλάχιστον με δύο άλλα είδη κριτηρίων.

Κατ' αρχήν το βιοτικό επίπεδο και οι συνθήκες εργασίας ενός αριστοκρατικού κλάδου *strictu sensu* πρέπει να είναι ικανοποιητικά και σε απόλυτους όρους. Δε νοείται εργατική αριστοκρατία, για παράδειγμα, όταν στις τάξεις της «η φυματίωση θερίζει», όπως παραπονιόταν ο *Σύνδεσμος Τροχιοδρομικών Μακεδονίας* σε ανακοίνωσή του προς το Υπουργείο Μεταφορών το Δεκέμβριο του 1925.⁹⁴ ούτε μπορεί να ισχύει ο προσδιορισμός όταν οι εν λόγω εργάτες θεωρούν ότι τα «είδη της πρώτης ανάγκης κατάντησαν πλέον να μην είναι προσιτά εις ημάς, και μπροστά μας τίθεται καθαρά και ξάστερα ο κίνδυνος της πείνας που μας απειλεί...».⁹⁵ Το ίδιο ισχύει και για τις περιπτώσεις που διαμαρτύρονται για συνθήκες εκμετάλλευσης που «έχει φέρει στον τάφο εκατοντάδες εργατών, από τους δυσμενείς όρους δουλειάς, τα ανθυγιεινά εργοστάσια, τις ανήλικες τρώγλες και τον εξευτελισμένο μισθό των κα-

92. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 146-149.

93. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι ο Α. Λιάκος αναγνωρίζει ότι οι κλάδοι αυτοί είχαν «προωθητικό ρόλο στο εργατικό κίνημα». Όπως και άλλοι «αριστοκρατικοί» κλάδοι στην Ευρώπη, πρόβαλλαν «πρωτοποριακά αιτήματα που υιοθετούσε αργότερα το υπόλοιπο εργατικό κίνημα», και «όταν υπονομεύονταν οικονομικά η θέση [τους], απαντούσαν με πολιτική ριζοσπαστικοποίηση». Με την έννοια αυτή λειτουργούσαν «ως κλάδοι πιλότοι».

94. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 8 Δεκεμβρίου 1925.

95. *Σύνδεσμος Σιδηροδρομικών Μακεδονίας, «Ανακοινωθέν», Εφημερίς των Βαλκανίων*, 29 Ιουλίου 1926. Θεωρείται συχνά ότι οι σιδηροδρομικοί απολάμβαναν υψηλούς μισθούς. Σύμφωνα όμως με στοιχεία που παρατίθενται από το διευθυντή του Υπουργείου Εργασίας Γ. Α. Τρίμη (*ό.π.*, σ. 12-13), το 1937 το 62,5% των υπαλλήλων (στα δίκτυα Μακεδονίας/ΣΕΚ, ΣΠΑΠ, Θεσσαλίας, και Πύργου-Κατακόλου) είχαν μηνιαίους μισθούς μόνο λίγο πάνω από το μεσοπολεμικό «όριο της φτώχειας» (μέσος όρος: 3.549 δρχ.). Πραγματικά υψηλούς μισθούς, της τάξης των 6.000 δρχ., είχαν μόνο οι 308 υπάλληλοι (ή 3,1% του συνόλου) του γαλλοελληνικού δικτύου, ενώ μισθούς που κυμαίνονταν από 4.434 δρχ. έως 5.961 είχαν οι αντίστοιχα υπάλληλοι του Λαρισιαϊκού/ΣΕΚ (με το 25,2% των υπαλλήλων) και του δικτύου Αττικής (με το 1,5% των υπαλλήλων).

τωτέρων εργατών».⁹⁶ Κάθε άλλο παρά «αριστοκρατική», τέλος, μπορεί να ειπωθεί πως είναι η εικόνα που αναδύεται από μια δημοσιογραφική έρευνα του συνιδρυτή (μαζί με τον Κάρολο Κουν) του Λαϊκού Θεάτρου Δ. Σ. Δεβάρη, αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης των τροχιδορομικών της Αθήνας: είναι ενδεικτικό ότι τιτλοφορείται «Οι άνθρωποι με τα μικρότερα εισοδήματα»:

«...Πηγαίνομεν εις το Αεριοφως. Ή μάλλον κατερχόμεθα εις πολύ χαμηλότερον κύκλον της κολάσεως που λέγεται φτώχεια και αθλιότης γιατί βρισκόμαστε σε συνοικισμό. Ένας λαβύρινθος από σπιτάκια, τα οποία 250 οικογένειες έκτισαν μόνες των. Μεταξύ των σειρών των σπιτιών στενοί διάδρομοι, που ονομάζονται σαρκαστικώς δρόμοι. Μόνο ένας άνθρωπος μπορεί να περάσει, αλλά και αυτός με δυσκολία, διότι σε κάθε βήμα σάς θωπεύουν, σας αρπάζουν το κεφάλι, σας τυλίγουν τα εσώρουχα της συνοικίας που είναι απλωμένα παντού.

Βρέχει, λάσπη και αθλιότης. Πάνω στη βρώμα αυτή κυλιούνται τα παιδάκια. Ένας οδηγός αναλαμβάνει να μας δείξει το σπίτι ενός τροχιδορομικού. Είναι ο Θεόδωρος Σεραφείδης. Πόντιος που κατοικεί μέσα σ' αυτή την κόλασι από το 1919. Το σπίτι του αποτελείται από ένα μικρό δωμάτιο και μια κουζίνα, τα οποία έκτισε μόνος του. Εκεί μέσα κάθεται με την σύζυγόν του κ. Σοφίαν Σεραφείδη και τα πέντε παιδιά του. Εργάζεται ως οδηγός από το 1925...

— Δεν έχουμε φως μου λέγει ο κ. Σεραφείδης. Εζητήσαμε πισσόχαρτο από το υπουργείο για τις στέγες και δεν μας δίδει. Όταν βρέχη όλο το νερό μπαίνει μέσα. Τα σπίτια μας γίνονται λίμνες...

[Π]αρά τη βρώμα εις τους δρόμους το εσωτερικό του σπιτιού είναι εξαιρετικά καθαρό...».⁹⁷

Φαίνεται, λοιπόν, ότι αν και σε σχετικά καλύτερη μοίρα από τους υπόλοιπους κλάδους, οι εργάτες στις μεταφορές μάλλον δεν ήταν και σε καλή μοίρα. Όπως τοποθέτησε το ζήτημα ένας δημοσιογράφος-ερευνητής της εποχής,

«οι περισσότεροι είναι πτωχοί βιοπαλαισταί που δεν τα βγά-

96. Σύνδεσμος Τροχιδορομικών Μακεδονίας, «Ανακοινωθέν», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 21 Ιουλίου 1927.

97. *Ελευθέρα Γνώμη*, 7 Φεβρουαρίου 1936.

ζουν εύκολα πέρα. Η κατάσταση των παραμένει οικτρά παρά τας [...] απεργίας».⁹⁸

Παρόμοια όμως ήταν η κατάσταση και για τους χαμηλόβαθμους δημόσιους υπαλλήλους, που συχνά συγχέονται με το μικρό αριθμό των υψηλόβαθμων (και υψηλόμισθων). Είναι πάντα χρήσιμο να αφουγκραζόμαστε, όταν μπορούμε, τη φωνή του ίδιου του κλάδου. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο κατάλογος αιτημάτων που υποβλήθηκε στο πανελλαδικό τους συνέδριο του Δεκέμβρη του 1926:

«...Μισθοί: [...] [N]α δύναται ο υπάλληλος να ζη από τον μισθόν του. Όχι πλέον πείνα και στενοχώρια οικονομική. Το μισθολόγιον των δημοσίων υπαλλήλων να ρυθμισθή συμφώνως προς τον τιμάριθμον της ζωής. Ήδη οι υπάλληλοι μισθοδοτούνται εις το ήμισυ σχεδόν των προπολεμικών απολαβών των συμφώνως προς την τωρινήν αγοραστικήν αξίαν της δραχμής...».⁹⁹

Ένα άλλο έγγραφο, που υποβλήθηκε στην Οικουμενική Κυβέρνηση ένα χρόνο αργότερα, αποκαλύπτει την πρακτική μέσω της οποίας οι δημόσιοι υπάλληλοι κατάφεραν να διατηρούν το «αξιοπρεπές» τους κοινωνικό προφίλ:

«Πεινούμε κύριοι [...] φθίνομεν με τας οικογενείας μας κατοικούντες σε τρώγλες που δεν τας βλέπει ποτέ το φως του ήλιου. Τα ενδύματά μας υποστάντα πλείστας μεταφράσεις δεν επιδέχονται άλλας. Τι μέλλει γενέσθαι, αφού ο γλίσχρος μισθός μας μόλις εξαρχεί διά το πρώτον δεκαήμερον εκάστου μηνός;»¹⁰⁰

Παρότι υποστηρίζεται ευρύτατα η άποψη ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι απολάμβαναν υψηλό κοινωνικό επίπεδο, η πραγματικότητα κάτω από την επιφάνεια συχνά μας διαφεύγει. Η αναφορά ενός υγειονομικού επιθεωρητή είναι άξια ιδιαίτερης προσοχής:

«...[M]ε τον άθλιο μισθό, που έπαιρνε ο εκπαιδευτικός υπάλληλος, ήταν υποχρεωμένος να ζήσει ο ίδιος και ταυτόχρονα να

98. Κ. Καστρινός, «Τα ζητήματα που απασχολούν την εργατική τάξιν», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 20 Σεπτεμβρίου 1929.

99. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23 Δεκεμβρίου 1926· έμφαση δική μου.

100. Παρατίθεται από τον Α. Σακελλαρίου, σε άρθρο του στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, 15 Νοεμβρίου 1927.

συντηρήσει την οικογένεια του με βάση τις αξιώσεις της κοινωνίας. Αναγκάζοτανε συνεπώς να στερείται [πολλές φορές] και αυτής της τροφής διά την κοινωνική παράστασιν – [με αποτέλεσμα] να εξασθενή ο οργανισμός του μέχρι τουούτου σημείου, ώστε να καθίσταται επιδεκτικός της φυματώσεως». ¹⁰¹

Το 1933 μια πολυμελής επιτροπή ειδικών αποφάνθηκε ότι

«η παρεχομένη σήμερα μισθοδοσία εις την μεγάλην μάζαν των δημοσίων υπαλλήλων *είνε απολύτως ανεπαρκής προς αντιμετώπισιν στοιχειωδών αναγκών της ζωής και [...]* συνεπώς η αύξηση αυτής θα ήτο επιβεβλημένη, λαμβανομένων μάλιστα υπ' όψιν ότι περιεκόπησαν οι μισθοί εις δύο περιόδους κατά 7% εν έτει 1924 και κατά 6% εν έτει 1932...». ¹⁰²

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι δημόσιοι υπάλληλοι (όπως και οι ιδιωτικοί) αντέδρασαν σ' αυτή την κατάσταση – ιδιαίτερα μετά το 1932 (παρά το Ιδιώνυμο και τις συνεχείς απειλές για απόλυση και διώξεις) κάτω από την ηγεσία της μαχητικής *Κεντρικής Πανυπαλληλικής Επιτροπής* (ΚΠΕ – των Παντελή Δαμασκόπουλου, Μιλτιάδη Πορφυρογέννη και Νίκου Πλουμπίδη). Είχαν, έτσι, τη δική τους συνεισφορά στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, και, συνεπώς, τη συγκρότηση της εργατικής τάξης. ¹⁰³

101. Παρατίθεται από τον Βασίλη Κ. Λάζαρη, *Πολιτική ιστορία της Πάτρας. Τόμος Δεύτερος, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1986, σ. 250.*

102. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 7 Αυγούστου 1933. Η επιτροπή απαρτιζόταν από ένα μέλος του Συμβουλίου Επικρατείας, δύο καθηγητές πανεπιστημίου, τον πρότανη του ΕΜΠ, έναν αντιπρόσωπο στρατιωτικού υπουργείου, ένα δήμαρχο και έναν αντιπρόσωπο της ΓΣΕΕ. Η εκτίμησή της κατέληγε σε πρόταση για «αύξηση των μισθών κατά προτίμησιν δε των μισθών των κλητήρων, γραφέων και ακολουθών των διαβιούντων τουλάχιστον εις τας πέντε μεγάλας πόλεις». Ήταν όμως μια πρόταση που σταδιακά αποσιωπήθηκε. Γλαφυρή είναι και η περιγραφή που κάνει ο Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31) από την καταφρόνια μια καινούρια αυγή*, Κομμούνια, Αθήνα 1987, σ. 191-193: «Το 50% έχουν μισθό γύρω στις 1.500 δραχ. το μήνα, το 40% γύρω στις 2.000, και μόνο το 10% των ανώτερων θέσεων, αμείβεται καλά. Πολλές φορές ο μισθός τους πληρώνεται καθυστερημένα, ενώ η θέση τους δεν είναι βέβαιη με τις κυβερνητικές μεταβολές». Ανάλογα, τέλος, είναι και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει και ο Μ. Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 218-121.

103. Ο ρόλος των δημοσίων υπαλλήλων στην ανάκαμψη του κινήματος την περίοδο μετά το 1932 εξετάζεται διεξοδικά στη μελέτη μου για το *Διεκδικητικό κίνημα...*, *ό.π.* Ωστόσο, σημάδια δημοσιονομικών υπαλληλικών ριζοσπαστικοποίησης εμφανίζονται καθαρά ήδη από τη δεκαετία 1920. Στην παρέμβασή του στο 2ο Πανελλαδι-

Ακόμα όμως και αν ανακαλύπταμε ότι οι τρεις κλάδοι απολάμβαναν σημαντικά υψηλότερο βιοτικό επίπεδο, είναι και πάλι αμφίβολο αν ο προσδιορισμός «εργατική αριστοκρατία» θα ήταν δόκιμος για την απόδοση της πραγματικότητας από τον ενός τρίτου παράγοντα: συγκεκριμένα, της προοπτικής της ανοδικής κινητικότητας, της προσδοκίας ενός «καλύτερου μέλλοντος». Στον τομέα όμως αυτό η κατάσταση για τους υπό εξέταση εργαζόμενους ήταν πράγματι αποκαρδιωτική: καθ' όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου το άνυσμα της κοινωνικής τους κινητικότητας έδειχνε διαρκώς προς τα κάτω. Τα κομβικά σημεία αυτής της «πορείας υποβάθμισης» (που επισημαίνονται και στο προηγούμενο παράθεμα) ήταν (α) οι αποφάσεις της *Επιτροπής Οικονομιών* του 1924-1925 (επί κυβερνήσεως Αλ. Παπαναστασίου), που στο πλαίσιο μιας γενικότερης προσπάθειας για τη σταθεροποίηση της δραχμής, προκάλεσαν εκτεταμένες απολύσεις και σημαντικές περικοπές στους μισθούς, και (β) η περίφημη μισθολογική περικοπή του 6% που έγινε από την κυβέρνηση Τσαλδάρη στα τέλη του 1932 στην απέλπιδα προσπάθειά της να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό. Πέρα όμως από αυτά τα γεγονότα, μια λεπτομερής καταγραφή των συνδικαλιστικών αιτημάτων τόσο των εργατών μεταφορών όσο και των δημοσίων υπαλλήλων θα αποκάλυπτε ότι πολλά από τα «προνόμια» που συνήθως θεωρείται ότι κατείχαν οριστικά και αμετάκλητα (όπως το οκτάωρο, η αυξημένη αμοιβή για υπερωριακή εργασία κτλ.) είχαν έναν ολοένα ασταθέστερο χαρακτήρα όταν — και αν — εφαρμόζονταν. Ένα καλό παράδειγμα αποτελεί ο «13ος μισθός» των σιδηροδρομικών και τροχιοδρομικών. Έχοντας πρωτοθεσπισθεί στα τέλη του 1925, η χορήγησή του σταμάτησε λίγο αργότερα, στη συνέχεια επαναθεσπίστηκε στα χαρτιά χωρίς όμως να εφαρμόζεται, και στο τέλος καταργήθηκε μαζί με μια σειρά άλλες «δευτερεύουσες απολαβές» κατά τη διάρκεια της δημοσιονομικής κρίσης των αρχών της δεκαετίας του 1930.¹⁰⁴

κό Συνέδριο του 1927 ο αντιπρόσωπος των Σερρών Πιέρος φαίνεται να απηχούσε ένα ευρύτατο ρεύμα: «Πρέπει να γνωρίζετε ότι είμαστε κλοτσσοσκούφια [!]. Αναμέναμεν, αναμέναμεν και θ' αναμένομεν επ' άπειρον την λύσιν των ζητημάτων μας. Διά να κατορθώσομεν να φάγωμεν ένα ψωμί πρέπει να συνεργασθώμεν με τας εργαζόμενας τάξεις» (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26 Φεβρουαρίου 1927: έμφαση δική μου).

104. Βλ. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 137. Ένα άλλο αίτημα των σιδηροδρομικών που αποκαλύπτει την πτωτική τους κινητικότητα αφορούσε το πάγωμα των προαγω-

Δεν πρέπει, επομένως, να αποτελεί έκπληξη ότι τα τρία στρώματα ήταν αρκετά ριζοσπαστικά, αρθρώνοντας ένα μαχητικό συνδικαλιστικό και πολιτικό λόγο «ταξικά συνειδητοποιημένο» όσο λίγα άλλα. Η μαχητικότητα της ΚΠΕ πανικόβαλε το κράτος που επέβαλε τη διάλυσή της και τον εκτοπισμό της ηγεσίας της στις αρχές του 1933, χωρίς όμως αυτό να ανακόψει και τις πολύπλευρες ζυμώσεις στον κλάδο που είχε τώρα πρωτοπορία τους υπαλλήλους των τηλεπικοινωνιών (ΤΤ). Σε αντίθεση με την *Πανελλήνιο Ομοσπονδία Σιδηροδρομικών* (ΠΟΣ) που παρέμεινε «ρεφορμιστική» καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της, η *Πανελλήνιος Ομοσπονδία Εργατών Ηλεκτροκινήσεως, Φωταερίου και Μεταφορών* (στην οποία συμμετείχαν οι τροχιοδρομικοί) ξεκίνησε σαν προπύργιο της κομμουνιστικής παράταξης, και στη συνέχεια (την ελαύριο της διάσπασης της ΓΣΕΕ το 1925-1926) υιοθέτησε μια στάση ανάμεσα στην επαναστατική και τη μεταρρυθμιστική τακτική. Και οι δύο ομοσπονδίες, ωστόσο, ήταν οπαδοί των «αρχών της ταξικής πάλης», περιλάμβαναν στις γραμμές τους μεγάλες επαναστατικές τάσεις (που κατά πάσα πιθανότητα θα είχαν καταφέρει να πάρουν και τις αντίστοιχες ηγεσίες αν δεν προσέκρουαν στην κρατική παρέμβαση), και έδειχναν μια αξιοσημείωτη ετοιμότητα να εμπλακούν σε έκνομη ριζοσπαστική δράση (ειδικά κατά τη δεκαετία του 1920), έχοντας έτσι μια τεράστια συνεισφορά στη διαδικασία *μαχητικής ταξικής συγκρότησης*. Παρότι η καθοριστική ήττα των σιδηροδρομικών στη μεγάλη τους εθνική-κλαδική απεργία του 1925 αναμφισβήτητα ανέκοψε τη μαχητική τους δυναμική, δεν την εξασφάνισε κιόλας (καθώς επέστρεψαν για να διεξαγάγουν νέα μαχητική εθνική-κλαδική απεργία τον Απρίλη του 1934). Οι τροχιοδρομικοί, από την πλευρά τους, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη δυναμική ανάκαμψη του κινήματος στην αρχή της δεκαετίας του 1930 (με μαχητικά ορόσημά τους το 1932 και το 1936).¹⁰⁵

γών. Κατά την περίοδο 1920-1925, για παράδειγμα, έγινε μόνο μία (!) προαγωγή στο μακεδονικό δίκτυο (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 30 Δεκεμβρίου 1925). Είναι αξιοσημείωτο ότι το αίτημα για επαρκείς προαγωγές εξακολουθούσε να υπάρχει και το 1936 (βλ. Ανακοινωθέντα του Συνδέσμου Σιδηροδρομικών Μακεδονίας, στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, 11 και 22 Ιανουαρίου 1936).

105. Βλ. την εργασία μου *Το διεκδικητικό κίνημα...*, ό.π.

δ. Η εργαζόμενη φτωχολογία: απαθείς ατομικιστές ή περιστασιακοί εργατικοί σύμμαχοι;

Αν τα παραπάνω είναι σωστά, τότε σίγουρα η άποψη περί «απόλυτης διάχυσης» της εργατικής τάξης πρέπει να απορριφθεί. Η ύπαρξη ενός μαχητικού εργατικού κινήματος είναι, αντίθετα, επαρκής απόδειξη του γεγονότος ότι η διαδικασία της ταξικής συγκρότησης σημείωνε σημαντική πρόοδο στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Μπορεί ακόμα να υποστηριχθεί η άποψη ότι αυτό το «κίνημα» αφορούσε μόνο το «συμπαγή προλεταριακό πυρήνα» της εργατικής τάξης συν μια σειρά από άλλους ολιγάριθμους κλάδους (π.χ. τους χαμηλόβαθμους δημόσιους υπαλλήλους). Επομένως, μπορεί να υπήρχε κίνημα, όμως δεν ήταν παρά ένα περιθωριακό φαινόμενο: ο όγκος των εργαζομένων (δηλ. η φτωχολογία των «περιστασιακών εργατών») παρέμενε έξω απ' τις γραμμές του, παγερά αδιάφορη, αν όχι εχθρική, προς τις κινητοποιήσεις του. Με την έννοια αυτή, θα κατέληγε η επιχειρηματολογία, η διαδικασία ταξικής συγκρότησης δεν προχωρούσε. Είναι αναμφισβήτητο ότι, σε γενικές γραμμές, η ταξική συγκρότηση παρεμποδίζεται σημαντικά απ' την ύπαρξη εκτεταμένων άτυπων πληθυσμών-απασχολούμενων στην απλή εμπορευματική παραγωγή. Δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε το γιατί. Ακόμα κι όταν καταφέρνουν να υπερβούν (πρόσκαιρα ή σε πιο μόνιμη βάση) το αίσθημα της «φαινομενικής ανεξαρτησίας» που τους διακατέχει, εργαζόμενοι όπως οι «αυτοαπασχολούμενοι» μικροπωλητές συνήθως εργάζονται ατομικά και, συχνά, ανταγωνιστικά ο ένας προς τον άλλο, και υποχρεώνονται να μετακινούνται ακατάπαυστα μέσα στην πόλη. Έχει υποστηριχθεί ότι, ως αποτέλεσμα,

«αδυνατούν να εστιάσουν τη δυσαρέσκεια τους παρά μόνο σε πολύ γενικούς παράγοντες. Έτσι, η συλλογική δράση και η οργάνωση μπορούν να προκύψουν μόνο με τρόπο κατακερματισμένο και ασυνεχή [...] Η εμπειρία της αντιξοότητας δεν οδηγεί αναγκαστικά στην απόδοση μομφής, κι ακόμα λιγότερο στην ανάπτυξη μιας συνειδητής αίσθησης του ότι αποτελούν αντικείμενα εκμετάλλευσης [...] [Σ]πάνια ικανοί να πραγματοποιήσουν το άλμα στη ριζοσπαστική πολιτική δράση, τείνουν να παρέχουν την υποστήριξή τους στα κόμματα που υποστηρίζουν την κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία – τον τρόπο παραγωγής που αποκλείει την ανέλιξή τους».¹⁰⁶

106. Ch. Gerry & Ch. Birkbeck, *ό.π.*, σ. 146-147.

Όμως, για άλλη μια φορά, δεν πρέπει να υπερβάλλουμε.

Είναι γεγονός ότι, καθώς αυτοί οι εργαζόμενοι δεν είχαν σταθερή εργασία, δε θα μπορούσαν ποτέ να αναπτύξουν συνδικαλιστική συνείδηση ή να γίνουν εμβριθείς οπαδοί μοντέλων «κοινωνικής ι-διοκτησίας των μέσων παραγωγής»: ούτε, βέβαια, ήταν ποτέ δυνατό να αποκτήσουν αίσθηση «επαγγελματικής/συναδελφικής αλληλεγγύης». Όμως αυτό είναι ένα πράγμα, και το να υποθέτουμε την απόλυτη κοινωνική τους εσωστρέφεια κάτι ολότελα διαφορετικό. Δε δούλευαν μαζί, αλλά ασφαλώς αντιλαμβάνονταν και βίωναν την κοινή τους ανέχεια¹⁰⁷ δεν ανήκαν σε σωματείο, αλλά – αντίθετα από κοινωνικά πρωτόγονα στρώματα όπως, λ.χ., οι αγρότες της φυσικής οικονομίας – και ήξεραν τι θα πει συνδικαλισμός και ήταν σε θέση να κρίνουν και να αποτιμήσουν τις όποιες εξαγγελίες του¹⁰⁸ οι συγκεκριμένες δυσκολίες που αντιμετώπιζε μια οικογένεια μπορεί να μην παραλληλίζονταν εύκολα με αυτές κάποιας άλλης, όλες όμως οι οικογένειες είχαν κοινές αγωνίες, υπέφεραν από τις ίδιες αρρώστιες (πιο συχνά τη φυματίωση, τον ελώδη πυρετό και τη δυσεντερία) και μοιράζονταν τις ίδιες, αδιαφοροποιητά καταθλιπτικές, «ευκαιρίες ζωής» με τη βεμπεριανή έννοια του όρου.¹⁰⁹ Τέλος, αν και κατ' ανάγκην προσαρμοστικοί (όπως, άλλωστε, και όλοι οι εργαζόμενοι¹¹⁰), οι άνθρωποι αυτοί δεν ήταν –

107. Επεκτείνοντας προβληματισμούς του Castells, η Α. Λεοντίδου (ό.π., σ. 202-253), π.χ., επισήμανε την ύπαρξη μιας κοινής «λαϊκής» κουλτούρας (κατά περίπτωση αντιθετικής προς την κυρίαρχη ιδεολογία), η οποία αναπτύχθηκε γύρω από το ζήτημα της στέγης, κατά κύριο λόγο από πρόσφυγες-καταλαπτητές των περιχώρων της Αθήνας και του Πειραιά. Ούτε βέβαια είναι συμπτωματικό ότι οι γειτονιές της φτωχολογιάς έμελλε να γίνουν προπύργια επανάστασης κατά τη δεκαετία του 1940 (Α. Λιάκος, ό.π., σ. 41-42).

108. Άλλωστε και ο ίδιος ο Π. Πιζάνιας επισημαίνει, χωρίς όμως να αντλεί όλα τα συμπεράσματα, το γεγονός ότι φτωχολογία και εργάτες έμοιαζαν με «συγκοινωνούντα δοχεία» (ό.π., σ. 149): τουλάχιστο σε κάποια φάση της ζωής τους οι φτωχοί είχαν υπέρξει εργάτες και τανάπαλιν. Αν και μπορεί να υποστηριχθεί ότι η κύρια επίπτωση αυτής της κατάστασης ήταν η εμφύτευση «οικογενειακο-τοπικιστικών» παρωπίδων στο χώρο του εργοστασίου, είναι προφανές ότι και η αντίστροφη διαδικασία δεν μπορούσε παρά να είναι επίσης σε εξέλιξη – όπου η «βιομηχανική εμπειρία», ανεξάρτητα του πόσο εφήμερη, διέυρνε τους κοινωνικούς ορίζοντες και την «κατανόηση» της φτωχολογιάς. Για το το επιχείρημα αυτό, βλ. και Α. Λεοντίδου, ό.π., σ. 201.

109. Βλ. Ralph Dahrendorf, *Life chances*, Weidnfeld & Nicholson, Λονδίνο 1979.

110. Στη μελέτη του *Efficiency and Effort*, ο William Baldamus, π.χ., παρατήρησε ότι οι βιομηχανικοί εργάτες, στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στις αντιξοότητες της καπιταλιστικής εργασίας, τείνουν να μετατρέπουν τη διαταραχή

να το πούμε ωμά — ανόητοι. Ο σποραδικός τους λόγος, μάλιστα, παρέχει ενδείξεις μιας αξιοπρόσεκτης ικανότητας τόσο για την απομυθοποίηση της φαινομενικής τους «ανεξαρτησίας», όσο και για την ιχνηλασία και αιτιώδη αναγωγή των αντιξοοτήτων τους σε συγκεκριμένες στρατηγικές συσσώρευσης. Τα παρακάτω ενδεικτικά παραθέματα προέρχονται από κατ' αποκοπήν εργάτες και υπεργολάβους στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, και στις «βιομηχανίες» δέσματος (υποδηματεργάτες) και κατασκευών (ελαιοχρωματιστές):

«Οι μεγαλοεργολάβοι φορτώσεων και εκφορτώσεων καθιέρωσαν το σύστημα να δίνουν τη δουλειά κατ' αποκοπήν, τρόπον τινα υπεργολαβικώς. Γινόμαστε δηλαδή από εργάτες [...] υπεργολάβοι για να πεινάμε. Το σύστημα αυτό είναι επικερδέστατο για τους εργοδότες μας αλλά για μας καταστρεπτικόν. Διότι μας τσακίζει ενώ συντομεύει την απόδοση της δουλειάς σε ημερομίσθια. Με το σύστημα αυτό, δηλαδή, ένα βαλόρι που θα 'θελε 50 ημερομίσθια να ξεφορτωθή, ξεφορτώνεται με 10. Και μήπως γίνεται οικονομία με το κόστος της εκφορτώσεως; Κάθε άλλο. Ο εργολάβος τσεπώνει το χρήμα, αλλά σε μας, στον εργάτη δεν απομένει τίποτα...».

«Εμείς [...] με το φασματώδες πρόσωπο από την πείνα και την κούρασι και με την ράχι σκεβρωμένη από το σαμάρι του επαγγέλματος, ενάντια σε ποιον να στραφούμε; Ορισμένο εργοδότη δεν έχουμε. Μας εξουσιάζει όποιος μας αρπάζει. Εργοδότης μας σήμερα είναι ο ένας και αύριο ο άλλος. Είμαστε ελεύθερα πουλιά [...] Αυτή η ελευθερία μας είναι ο θάνατός μας. Την πληρώνουμε πολύ ακριβά...».¹¹¹

«[Οι επιχειρηματίες] διέλυσαν τα εργοστάσια τους [...] Δίνουν τη δουλειά στους υποδηματεργάτες κι εκείνοι τη βγάζουν στο σπίτι τους, κι αν η κάμαρή τους δεν τους χωράει, τότε νοικιάζουν κανένα ανήλιο υπόγειο ή κανένα ανθυγιεινό πατάρι κι εκεί δουλεύουν...».¹¹²

σε εξοικείωση, την πλήξη σε δέσμευση και το άγχος σε ικανοποίηση (η άποψη παρατίθεται από τον Μ. Burawoy, *ό.π.*, σ. 37).

111. Μ. Ρ. και Ι. Χ., λιμενεργάτες Θεσσαλονίκης, συνέντευξη, *Εφημερίς των Βαλκανίων* 5 και 16 Νοεμβρίου 1934· έμφαση δική μου.

112. Ανώνυμος υποδηματεργάτης Θεσσαλονίκης, συνέντευξη, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Οκτωβρίου 1934.

«Όταν παρουσιάζεται δουλειά δεν μπορούμε να δουλέψουμε μεροκάματο, να τη φτουρήσουμε κανονικά. Πρέπει να τη βγάλουμε μακ-μακ. Μπορούμε να την κάνουμε αλλιώς; Οι εργοδότες μάς επιβάλλουν την κατ' αποκοπήν εργασία. Η αμοιβή μας δε κατ' αποκοπήν είναι τέτοια που για να στρογγυλέψουμε ένα μεροκάματο πρέπει να δουλέψουμε υπερεντατικώς. Το οκτάωρο [...] είνε [...] γράμμα νεκρό [...] Πού ακούσθηκε κατ' αποκοπήν εργασία και οκτάωρο;»¹¹³

Είναι, τέλος, ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ψήγματα του λόγου των δήθεν μικροαστικοποιημένων ιδιωτικών υπαλλήλων (των ανθρώπων που – συχνά υποστηρίζεται πως – περιμέναν σύντομη ανέλιξη τους στο στρώμα των καταστηματαρχών) όπως εκφράστηκε κατά τη διάρκεια του 5ου συνεδρίου της ομοσπονδίας τους τον Οκτώβρη του 1929:

«Μισθοδοτούμεθα με 1.000 δραχ. κατά μήνα και είμεθα απελπισμένοι μη γνωρίζοντες ποίαν τακτική θα ακολουθήσωμεν διά την επιδιώξιν των δικαιωμάτων μας. Η κατάσταση μας είναι συνδεδεμένη με την τύχην και την θέσιν όλης της εργατικής τάξεως. Να λάβωμεν υπ' όψιν μας τους εργάτας που ζουν κάτω από τας ιδίας συνθήκας και να δούμε τι θα κάνουμε. Να αφήσωμεν την κατατριβήν μας εις [...] τας πολυλογίας [...] και να κυττάξωμε να σωθούμε από την κόλασι εις την οποίαν ευρισκόμεθα, διότι αλλιώς θα αποθάνωμεν από την πείναν...»¹¹⁴

113. Ανώνυμος ελαιοχρωματιστής, τέως γενικός γραμματέας του Σωματίου Θεσσαλονίκης, συνέντευξη, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13 Νοεμβρίου 1934· έμφαση δική μου.

114. Αντιπρόσωπος Νικολαΐδης, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13 Οκτωβρίου 1929, έμφαση δική μου. Γλαφυρή είναι επίσης η περιγραφή του Δ. Σ. Δεβάρη στην εφημ. *Ελευθέρα Γνώμη*, αναφορικά με τις συνθήκες εργασίας των περίπου 5.000 παιδιών στα μπακάλικα της Αθήνας: «Εις τα μεγάλα καταστήματα, όπου οι υπάλληλοι έχουν πολλά χρόνια στην υπηρεσία, παίρνουν μισθό 1.300-1.500 δραχ. μηνιαίως. Αυτός είναι ο μεγαλύτερος. Ο μικρός που ήλθε από το χωριό του, και δουλεύει 15-16 ώρες την ημέρα, πληρώνεται 200-300 δραχ. μηνιαίως. Ο νόμος ορίζει 11 ώρες. Αλλ' ο νόμος δεν τηρείται. Ο νόμος επιβάλλει την Κυριακή αργία. Εις τα περισσότερα καταστήματα τα παιδιά δουλεύουν και την Κυριακήν, διότι όλα τα συνοικιακά παντοπωλεία διατηρούν ταβέρνες κι έτσι χρησιμοποιούν το μπακαλόπαιδο και για την ταβέρνα, καίτοι κατά τον νόμον πρέπει να έχουν ιδιαίτερο προσωπικό (μπακαλοταβέρνες). Τρώγουν ό,τι τους δώση ο καταστηματάρχης [...] Πού κοιμούνται; Εις υπόγεια χωρίς ήλιο, χωρίς φως, χωρίς καμιά καθαριότητα. Το Β. Διάταγμα της 25 Απριλίου 1913 κανονίζει πολύ καλά τα των υπνωτηρίων

Συμπερασματικά, αν δεν είναι δυνατό να συναχθεί – αναγωγ(στι)κά – «ταξική συνείδηση» από τη φτώχεια αυτών των στρωμάτων (και ασφαλώς δεν είναι), παρομοίως δεν είναι δυνατό να συναχθεί και *a priori* «ταξική ασυνείδησία» ή, πολύ περισσότερο, αυτοϊκανοποίηση και μικροαστική συνείδηση. Ακόμα όμως και στην περίπτωση που κάποια έρευνα κατάφερε να τεκμηριώσει μια τέτοια «ασυνείδησία» (που, καθόσον ξέρω, δεν έχει γίνει), είναι προφανές ότι θα ήταν απόρροια εξαιρετικής ανασφάλειας ή/και έλλειψης ελεύθερου χρόνου και όχι κοινωνικής «γαλήνης» ή εσωστρέφειας.

Εν ολίγοις, φαίνεται ότι αν το ζήτημα της συγκρότησης τάξης πρέπει να παραμείνει επί της αρχής ανοιχτό για την προλεταριακή εργατική τάξη, αυτό ισχύει στο πολλαπλάσιο για τους άτυπους εργαζόμενους πληθυσμούς. Είναι δηλαδή ολότελα πιθανό ότι αυτοί οι πληθυσμοί πράγματι διαμόρφωναν «πολιτιστικούς σχηματισμούς» [*cultural configurations*],¹¹⁵ ή μη-βιομηχανικά ανάλογα των «άτυπων ομάδων» [*informal groups*] που οι προλετάριοι εργάτες ανακαλύφθηκε ότι διαμορφώνουν στη γραμμή παραγωγής.¹¹⁶

Αν είναι έτσι, το ενδιαφέρον ερώτημα γίνεται: υπάρχει τρόπος να ανακαλύψουμε ενδείξεις πιθανής συνεισφοράς αυτών των στρωμάτων στην ταξική πάλη (επομένως στην προώθηση της διαδικασίας συγκρότησης της εργατικής τάξης) κατά το μεσοπόλεμο; Πιστεύω πως ναι. Πέρα από την παρατήρηση του σποραδικά εικο-

από απόψεως αερισμού, φωτισμού, καθαριότητας, ακόμη και παροχής πρώτων βοηθειών. Τίποτε από αυτά δεν τηρείται [...] Πολλοί στις συνοικίες ξυθύνουν υπό ποιάς οικτράς συνθήκας ζουν τα μπακαλόπαιδα. Χτυπάτε στο μπακάλικο τις 10, τις 11 τη νύχτα και το βλέπετε να κοιμάται κουλουριασμένο σε μια γωνιά ή πάνω σ' ένα πάγκο. Δεν έχει ώρα στη διάθεσή του να διασκέδαση σαν άνθρωπος, εκτός 3-4 ώρες την Κυριακή. Τις άλλες μέρες θα πέση ψόφιος να κοιμηθή στη γωνιά του. Αυτές είναι οι μόνες ώρες που έχει στη διάθεσή του. Το πρωί θα κάνει διανομή στα σπίτια, θα γυρίσει στο μαγαζί να πωλήση, θα σεβρίξη στην ταβέρνα, τ' απόγευμα πάλι διανομή, πίσω στο μπακάλικο ακολουθώντας, έπειτα στην ταβέρνα [...] Αλλά και στα μεγάλα μπακάλικα παραβιάζονται οι ώροι εργασίας και η Κυριακή αργία. Δουλεύουν περισσότερο και πολλές φορές την Κυριακή μένουν μέσα και καθαρίζουν, οιάχνουν τις βιτρίνες κτλ. Αυτά τα πράγματα τα ξεύρει όλος ο κόσμος πλην της Αστυνομίας». Αλήθεια πόσο μικροαστική *μπορούσε* να είναι η συνείδηση αυτών των νεαρών με όλες τις προσδοκίες ανέλιξης που ενδεχομένως διατηρούσαν;

115. Με την έννοια που ο όρος χρησιμοποιείται από τον I. Katznelson (I. Katznelson - A. Zolberg [επιμ.], *ό.π.*, σ. 18).

116. M. Burawoy, *ό.π.*, σ. 35-38.

νοκλαστικού τους λόγου, η λεπτομερής μελέτη του μεσοπολεμικού διεκδικητικού κινήματος αποκαλύπτει ότι ένα σημαντικό τμήμα της συνολικής μαχητικότητας που αυτό επέδειξε, προερχόταν από μη-κλαδικά προσδιορισμένους λαϊκούς πληθυσμούς, κατά πάσα πιθανότητα, εργαζόμενης φτωχολογιάς, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1930. Τα συναφή στοιχεία παρατίθενται στον Πίνακα 2, και προέρχονται από επεξεργασία στοιχείων της ποσοτικής μου μελέτης στην οποία έχω ήδη αναφερθεί. Παρότι είναι αναγκαστικά ατελείς πρώτες προσεγγίσεις ενός ιδιαίτερα σύνθετου φαινομένου,¹¹⁷ είναι νομίζω σαφές ότι αποτελούν τεκμήριο της ιδιότροπης «ταξικής παρουσίας» και «ταξικής ικανότητας»¹¹⁸ στρωμάτων που παραδοσιακά παρουσιάζονται κατ' εξοχήν «άφωνα» όταν δεν παρουσιάζονται εντελώς αυτιστικά.

Το να διακρίνουμε, όμως, μια σημαντική μαχητικότητα από την πλευρά της εργαζόμενης φτωχολογιάς δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη.¹¹⁹ Αναφερόμενος θεωρητικά στις νοοτροπίες τάξεων/στρωμάτων που είναι φορείς αντιφατικών ταξικών τόπων,¹²⁰ ο Erik Olin Wright υπογράμμισε την εξαιρετική τους ευαισθησία σε μεταβαλλόμενες πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις.¹²¹ Η κυριότερη επίπτωση είναι ότι κάτω από ειδικές συνθήκες (π.χ. μια σειρά επιτυχημένων απεργιακών κινητοποιήσεων στο πλαίσιο μιας συνολικότερης ανάκαμψης του εργατικού κινήματος) η συνήθως «αδιάφορη» στάση που επιδεικνύουν σε ζητήματα πολιτικής και συλλογικής δράσης μπορεί να υποστεί θεαματική μεταμόρφωση. Στην περίπτωση αυτή

117. Συν το γεγονός ότι προσμετρούν σαν «μη-κλαδικά προσδιορισμένη» τη μαχητικότητα συγκεκριμένων κλάδων όταν αυτοί συμμετείχαν σε τοπικές-γενικές απεργίες και άλλες μη-κλαδικές κινητοποιήσεις.

118. Με την έννοια που οι όροι χρησιμοποιούνται από τον G. Therborn, *ό.π.*

119. Μια επίσης καλή ένδειξη της «ταξικής παρουσίας» της φτωχολογιάς είναι και η μαχητικότητα των ανέργων, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1930 (το 1931, μάλιστα ήταν ο πιο μαχητικός «κλάδος»). Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι ανέπτυξαν και συνδικαλιστική κίνηση (ως επί το πλείστον κάτω από την ηγεσία των Αρχιεμορξιστών). Σύμφωνα με αναφορά της ΓΣΕΕ, το 1926 είχαν 4.800 μέλη (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 7 Δεκεμβρίου 1926), ενώ το 1934 ιδρύθηκε η *Πανελληνιος Ομοσπονδιακή Ένωση Ανέργων*, με έδρα τη Θεσσαλονίκη και 7.000 μέλη κατανεμημένα σε 23 πρωτοβάθμια σωματεία (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Φεβρουαρίου 1934)!

120. Ας υπογραμμίσουμε όμως ξανά ότι η θέση που κατείχαν τα στρώματα που εδώ εξετάζουμε ήταν ανάμεσα στο προλεταριάτο και ένα generic λούμπεν-προλεταριάτο.

121. Βλ. E.O. Wright, «Class boundaries...», *ό.π.*, σ. 39-40.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μαχητικότητα μη-κλαδικά προσδιορισμένων εργατικών στρωμάτων στην Ελλάδα (1920-1936)

Χρόνος	Δείκτης μαχητικότητας μη-κλαδικά προσδιορισμένων εργατικών στρωμάτων	Συνολικός δείκτης μαχητικότητας	I σαν ποσοστό του II
	I	II	
1920	50	149	35,56%
1921	35	234	14,96%
1922	38	98	38,78%
1923	98	272	36,03%
1924	48	366	13,11%
1925	44	210	20,95%
1926	15	74	20,27%
1927	21	180	11,67%
1928	47	262	17,94%
1929	82	279	29,34%
Σύνολο 10ετίας 1920	478	2.124	22,50%
1930	31	221	14,03%
1931	33	301,5	10,95%
1932	61	464	13,15%
1933	59	355	16,62%
1934	296	706	41,93%
1935	171	402	42,54%
1936	839	1.513,5	55,43%
Σύνολο 10ετίας 1930	1.490	3.963	38,00%
Τελικό σύνολο	1.978	6.987	28,31%

Πηγή: Σ. Σεφεριάδης, *Το διεκδικητικό κίνημα: μέγεθος και ποιότητα. Μαχητικότητα, εμπέλεια και καταστολή στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, αδημοσίευτη εργασία.

«μαχητικοί σοσιαλιστές» είναι δυνατό να εμφανισθούν κυριολεκτικά σε μια νύχτα. Βέβαια, σε περίπτωση που ο αγώνας που τους ενέπνευσε ηττηθεί ή, γενικά, δεν εξελιχθεί σύμφωνα με τις προσδοκίες τους, είναι εξαιρετικά πιθανό ότι οι ίδιοι άνθρωποι θα τείνουν να επιστρέψουν σε συντηρητικές, ή ακόμα και αντιδραστικές, θέσεις.

Ο Antonio Gramsci προσέγγισε αυτό ακριβώς το φαινόμενο όταν μίλησε για τη «συχνή συνύπαρξη δύο αντιλήψεων του κόσμου» στη ζωή των λαϊκών μαζών: η πρώτη λειτουργεί στο λόγο και την πρακτική της καθημερινότητας και χαρακτηρίζεται από μια φαινο-

μενική «διανοητική-ιδεολογική υποταγή»· η άλλη, που εμφανίζεται «περιστασιακά και έχει τη μορφή της αναλαμπής», μπαίνει σε λειτουργία κατά τη διάρκεια συλλογικής δράσης που αναλαμβάνεται σε «έκτακτες περιστάσεις», όταν, κάτω από την επίδραση «εξωτερικών γεγονότων» (π.χ., μια εργατική νίκη), οι κυρίαρχες δυνάμεις επιβολής χαλαρώνουν ή υποχωρούν και οι σχέσεις κυριαρχίας διαρρηγνύονται. Από τη στιγμή, ωστόσο, που οι τελευταίες επανακτήσουν τον έλεγχο της κατάστασης, η επιστροφή στην «υποταγμένη κανονικότητα» είναι απλώς ζήτημα χρόνου.¹²² Είναι εύκολο να κατανοήσουμε τον αποφασιστικό ρόλο που διαδραματίζει σε παρόμοιες συγκυρίες ο παράγοντας της ηγεσίας του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος και του εργατικού κόμματος: επιτυχείς κινήσεις μπορούν να ανταμειφθούν με ανέλπιστα μεγάλη υποστήριξη (και θεαματική επίσπευση της ταξικής συγκρότησης) και το αντίθετο, και το παραμικρό λάθος μπορεί να σημαίνει καταστροφή.¹²³

Οι γενικοί αυτοί παράγοντες είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι για την ερμηνεία του χαρακτήρα των κινητοποιήσεων της φτωχολογίας — που με τη σειρά τους επηρέασαν καθοριστικά τη συνολική υφή του μεσοπολεμικού διεκδικητικού κινήματος: διαρκώς καταπονημένοι από τη χρόνια ανέχεια, και απρόθυμοι (ή απλώς ανίκανοι) να συμμετάσχουν σε οργανωτικά «ορθολογικές» διαδικασίες, έτειναν να διαχέονται μέσα στα περιοδικά ξεσπάσματα του κινήματος αν και όταν οι προοπτικές εμφανίζονταν ελπιδοφόρες, και να τους προσδίδουν έναν εξαιρετικά συγκρουσιακό — συχνά «οχλαγωγικό» — χαρακτήρα. Ωστόσο, κατά κανόνα, αυτός ο υποδόριος ριζοσπαστισμός σπάνια έβρισκε οργανωτική ή εκλογική έκφραση.¹²⁴

122. Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*, μετάφραση και επιμέλεια Quintin Hoare - Geoffrey Nowell-Smith, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1971, σ. 326-327. Το πνευματικό χρέος για τις παρατηρήσεις αυτές ανήκει στον Steven Lukes, ο οποίος χρησιμοποιεί την ανάλυση του Γκράμσι για την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του περί της «τριτοδιάστατης θεώρησης της εξουσίας». Βλ. *Power. A radical view*, Macmillan, Λονδίνο 1978, σ. 46-48.

123. Ούτως ή άλλως, όμως, οι κινητοποιήσεις αυτές σπάνια οδηγούν σε αξιοσημείωτα «οργανωτικά κέρδη» για το θεσμοθετημένο κίνημα ή/και το εργατικό κόμμα.

124. Επεκτείνοντας τον προβληματισμό του E.P. Thompson, ο Α. Λιάκος (ό.π., σ. 177) υποστήριξε ότι το ελληνικό εργατικό κίνημα χαρακτηριζόταν από ένα γενικά προ-βιομηχανικό προσανατολισμό με την έννοια ότι τα κυριότερα αιτήματα «συγκεντρώνονταν γύρω από τον άξονα της πάλης εναντίον της “αισχροκερδίας” και της ανύψωσης των τιμών» (αποσκοπώντας «στην επανεγκαθίδρυση του ι-δεώδους μιας εθιμικής ηθικής οικονομίας»), και είχαν λίγη σχέση με αιτήματα

Από τα άφθονα παραδείγματα αυτού του τύπου κινητοποίησης δύο τρία αξίζουν ιδιαίτερη αναφορά: η έκρηξη των βολιώτικων λαϊκών μαζών εναντίον των κερδοσκόπων και της συνέχισης του πολέμου το Φλεβάρη του 1921, την οποία ένας ντόπιος δημοσιογράφος παρομοίασε με «τρομεράν καταιγίδα ήτις [...] ενώ τίποτε εις τον ορίζοντα δεν υπήρχε που να προμηνύει καν απειλήν [...] εκυριάρχησε σαρώνουσα τα πάντα [έχουσα] αναλάβει τα ηνία της ζωής της πόλεως...».¹²⁵ η ανάφλεξη των πειραιώτικων μαζών τον Αύγουστο του 1923, που αν και οργανωμένη από την κομμουνιστική ΓΣΕΕ (των Σεραφείμ Μάξιμου και Θωμά Αποστολίδη) και το ΣΕΚΕ, όφειλε την «πρωτοφανή» δυναμική της στη συμμετοχή των γηγενών λαϊκών στρωμάτων που διαμαρτύρονταν για την αύξηση στις τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης. Το ξέσπασμα κατέπληξε τον Βρετανό πρεσβευτή εξαιτίας του ότι μεταμόρφωσε τους «ήσυχους μεροκαματιάρηδες» του χθες σε «μαινόμενους ζηλωτές της εργατικής ιδέας».¹²⁶ ο εκπληκτικός πολλαπλασιασμός των τοπικών-γενικών απεργιών την περίοδο μετά το 1934 (οκτώ το 1934, τέσσερις το 1935 και δεκαεπτά [!] τους πρώτους οκτώ μήνες του 1936, την ώρα που την περίοδο 1919-1933 είχαν λάβει χώραν μόνο επτά) – μια σαφής ένδειξη λαϊκής ριζοσπαστικοποίησης, που επισημάνθηκε από το ΚΚΕ, και θεωρήθηκε απόδειξη «πως τα στρώματα αυτά αποτελούν πολύτιμο σύμμαχο του προλεταριάτου».¹²⁷ και, φυσικά, τα κολοσσιαία γεγονότα του 1936, όταν –όπως μπορεί να συναχθεί από τον Πίνακα 2– περισσότερη από τη μισή συνολική μα-

που απαντούν σε συνθήκες βιομηχανικού ανταγωνισμού (π.χ., υψηλότεροι μισθοί, καλύτερες συνθήκες εργασίας κτλ.). Η παρατήρηση είναι χρήσιμη με την προϋπόθεση ότι –και πάλι– θα αποφύγουμε την υπερβολή. Δε θα πρέπει, για παράδειγμα, να παραβλέψουμε το γεγονός ότι τα «βιομηχανικά αιτήματα» αφθονούν στην ιστορία του διεκδικητικού κινήματος. Επί πλέον –και σε συνάφεια με την προηγούμενη επιχειρηματολογία μου αναφορικά με το χαρακτήρα του «άτυπου τομέα»–, ακόμα και αν ανακαλύπταμε μια συνολικά προβιομηχανική υφή στο εργατικό κίνημα, αυτή σε καμιά περίπτωση δε θα ήταν συγχρόνως και μη-σύγχρονη/νεωτερική [*pre-modern*].

125. Τάκης Οικονομάκης, «Η προχθεσινή αξιοθρήνητος αναρχία», *Η Θεσσαλία*, 17 Φεβρουαρίου 1921, όπως παρατίθεται από τη Νίτσα Κολιού, *Τυπο-φωτογραφικό πανόραμα του Βόλου*, τόμος Α', Αθήνα 1991, σ. 332· έμφαση δική μου.

126. Αναφορά Bentinck στον Curzon 24 Ιουλίου 1923, FO 371/8827.

127. Το ΚΚΕ. *Επίσημα Κείμενα, τόμος τέταρτος, 1934-1940* (Αποφάσεις του 5ου συνεδρίου, Ενότητες Β: «Η επαναστατική άνοδος και η πάλη ενάντια στο φασισμό και τον πόλεμο», παράγραφος 9: «Η φτωχολογία των πόλεων», σ. 50).

χητικότητα του κινήματος προήλθε από μη-κλαδικά προσδιορισμένα στρώματα.

Συνοψίζοντας, φαίνεται λοιπόν ότι, παρότι η εργαζόμενη φτωχολογία αντιμετώπιζε δομικά εμπόδια στο να αναπτύξει συνδικαλιστική συνείδηση, δεν ήταν ούτε «εντελώς αδιάφορη», ούτε —πολύ περισσότερο— εχθρική στον εργατικό λόγο που αρθρωνόταν από το οργανωμένο κίνημα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Τα στρώματα που την αποτελούσαν επέδειξαν, αντίθετα, έντονα μαχητικά αντανакλαστικά και είχαν μια σημαντική, αν και άنيση, συνεισφορά στη διαδικασία ταξικής συγκρότησης.

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι παρόμοια ήταν και η συνεισφορά της μικρής αγροτιάς, ενός ιδιαίτερα σημαντικού στρώματος, αν μη τι άλλο λόγω του όγκου του (45,72% των οικονομικά ενεργών). Αρκεί να επισημανθεί ότι —αντίθετα με τις ορθόδοξες δοξασίες περί «έλλειψης αγροτικού κινήματος»— το στρώμα είχε, παρά την οφθαλμοφανή οργανωτική του ανεπάρκεια, τη δεύτερη μεγαλύτερη συνεισφορά (μετά τους καπνεργάτες) στη συνολική μαχητικότητα που επέδειξε το κίνημα κατά το μεσοπόλεμο. Μάλιστα προς το τέλος της περιόδου, έτεινε να αρθρώσει έναν σύγχρονο/νεωτερικό και έντονα αντικαπιταλιστικό λόγο που λίγο υπολειπόταν από τον πλέον μαχητικό εργατικό. Είναι ενδεικτικό το παρακάτω απόσπασμα από μια προκήρυξη που κυκλοφόρησε η επιτροπή για την οργάνωση του σταφιδοπαραγωγικού συνεδρίου στους Γαργαλιάνους το καλοκαίρι του 1935:

«Σαρανταπέντε χρόνια παλεύουμε για να γλιτώσουμε από τα νύχια των εκμεταλλευτών μας. Κάθε χρόνο και στην περίοδο αυτή που από τη βαριά εκμετάλλευση ξεχειλίζει η αγανάκτησή μας, παρουσιάζονται ορισμένοι δημαγωγοί σταφιδοπατέρες (Πεσμαζόγλου, Βουρλούμης, Χαρίλαος) και μας σερβίρουν διάφορα μέσα και μηχανές λεηλασίας για τη σωτηρία της σταφιδοπαραγωγής. Όλοι οι οργανισμοί που μας σέρβιραν (παρακράτημα, σταφιδική τράπεζα, ενιαία, ΑΣΟ) σκοπό είχαν πώς να καλμάρουν την αγανάκτησή μας, να εκφυλίσουν τους δίκαιους αγώνες μας και να εκμεταλλευτούν συστηματικότερα το μαύρο χρυσάφι, τη σταφίδα μας [...] Με την ανοχή του κράτους κατάφεραν οι εκμεταλλευτές μας να μας παίρνουν κάθε χρόνο τη σταφίδα και σε μας να μένει η σαρωματίνα με τα κότσαλα [...] Περιφρονήστε τους προδότες και περιφρουρήστε το συνέδριό σας. Από

κάθε χωριό στείλτε δύο-τρεις αντιπροσώπους σας στις 28 Ιουλίου στο συνέδριο των Γαργαλιάνων. Βγάλτε σταφιδικές επιτροπές και διεκδικήστε από τώρα την κατάργηση όλων των φρολογικών βαρών της σταφίδας... [κτλ.]».¹²⁸

Και δεν έμειναν στα λόγια. Τόσο κατά το καλοκαίρι του 1934 όσο και αυτό του 1935 προχώρησαν σε ένοπλες καθόδους στα τοπικά αστικά κέντρα (Πύλο, Φιλιατρά, Γαργαλιάνους, Καλαμάτα αλλά και στον Πύργο και την Πάτρα) και πυρπόλησαν πολλά νομαρχιακά κτίρια προκαλώντας, όπως ήταν αναμενόμενο, τη δυναμική παρέμβαση του κράτους που κινητοποίησε για την – αιματηρή – καταστολή τους ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις. Διαστάσεις πραγματικής εξέγερσης πήραν επίσης και οι κινητοποιήσεις των Κρητών αγροτών (και εργατών) τον Αύγουστο του 1935.¹²⁹

Ένας διεισδυτικός ερευνητής του ισπανικού αγροτικού κινήματος επισήμανε δύο παράγοντες που είναι χρήσιμοι και για την αποτίμηση της ελληνικής εμπειρίας. Ο πρώτος ήταν ότι οι αγρότες, κατά κανόνα περισσότερο εξαθλιωμένοι και λιγότερο εξοικειωμένοι με τους κανόνες της «πολιτισμένης» αντιπαράθεσης, έτειναν «να συμπεριφέρονται με μεγαλύτερη αγριότητα όταν τελικά εκρή-

128. Παρατίθεται από τον Δημήτρη Λιβιεράτο, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, όπου και λεπτομερής αναφορά στην εξέγερση του 1934-1935. Για μια συνοπτική παρουσίαση του ιστορικού των σταφιδικών οργανισμών βλ. G.Th. Manogordatos, *Stillborn republic...*, ό.π., σ. 163-164, και Χ. Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δυο εξεγέρσεις...*, ό.π., σ. 28-29. Διαφωτιστικές σύγχρονες αναλύσεις για τη σταφιδική κρίση παρουσιάζονται στην επιθεώρηση *Εργασία* (π.χ., Β. Πάνος, «Η κρίσις της σταφίδας», 28 Μαρτίου 1931· Ι. Π. Κουτσοχέρας, «Και πάλιν το σταφιδικόν», 28 Μαρτίου και 4 Απριλίου 1931). Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το συνέδριο του Καϊάφα που έγινε τον Οκτώβριο του 1934 προκήρυξε «δυσπιστία» απέναντι σε «όλες τις καπιταλιστικές κυβερνήσεις», συμπεριλαμβανομένης δηλαδή και αυτής του Λαϊκού Κόμματος στην εκλογή της οποίας οι Πελοποννήσιοι αγρότες είχαν καθοριστική συνεισφορά με την ψήφο τους το 1932-1933.

129. Είναι χαρακτηριστικό ένα τηλεγράφημα Αθηναίους ανταποκριτή το βράδυ της 4ης Αυγούστου 1935: «Από τας τηλεγραφικάς [...] εκκλήσεις [της Νομαρχίας] εξάγεται ότι οι στασιασταί εγένοντο σχεδόν κύριοι της καταστάσεως εις την πόλιν του Ηρακλείου όπου οι αρχαί ευρίσκοντο εν παντελεί αδυναμία. Οι επί κεφαλής των στρατιωτικών και αστυνομικών αρχών έφθασαν μάλιστα μέχρι του σημείου, ώστε να τονίζουν εις τα τηλεγραφήματα των ότι κινδυνεύει και αυτή η ζωή των, εάν η αποστολή ενισχύσεων εντεύθεν δεν πραγματοποιηθεί αμέσως...», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Αυγούστου 1935. Για λεπτομέρειες, τόσο πάνω στα γεγονότα της Κρήτης όσο και αυτά της Πελοποννήσου, βλ. *Το διεκδικητικό κίνημα...*, ό.π.

γνυνταν». Ο δεύτερος άπτεται πιο άμεσα της διαδικασίας της συγκρότησης της εργατικής τάξης:

«οι αγροτικές συγκρούσεις δε λάβαιναν χώρα πάντα σε απομόνωση, αλλά συχνά έτειναν να αγκαλιάσουν ολόκληρες περιοχές [...] Οποτεδήποτε συνέβαινε αυτό, οι ίδιες οι βάσεις της κοινωνίας φαίνονταν να απειλούνται τόσο στα μάτια των τάξεων της υπαίθρου όσο και αυτών των πόλεων. Κι αυτό γιατί με δεδομένη τη μακροβιότητα του μύθου της αγροτικής σταθερότητας, η διάβρωση [του κοινωνικού ιστού] συντελούνταν εκεί όπου ήταν λιγότερο αναμενόμενη».¹³⁰

Πάντοτε έχοντας κατά νου την απουσία θεμελιακής διαιρετικής τομής ανάμεσα στην ύπαιθρο και τις πόλεις, είναι επίσης ενδιαφέρον να επιστημόνουμε τη μεγάλη σχέση που έτεινε να αναπτυχθεί ανάμεσα σε μαχητικές αγροτικές κινητοποιήσεις και αντίστοιχες εργατικές, με τις μεν να επηρεάζουν τις δε και τανάπαλιν: το 1925, η έκρηξη της θεσσαλικής αγροτιάς (Τρίκαλα) ήταν το επιστέγασμα και κορυφαίο σημείο του μετά-το-1922 κύκλου εργατικής μαχητικότητας, ενώ οι εξεγέρσεις των Αχαιών και Μεσσηνίων σταφιδοπαραγωγών και των αγροτών της Κρήτης το 1934-1935 προοιωνίζονταν το τεράστιο εργατικό ξέσπασμα του 1936.

3. ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι παρά την αναμφίβολα κατακερματισμένη εσωτερική της διαστρωμάτωση και την ύπαρξη εκτεταμένων άτυπων στρωμάτων στις γραμμές της, η εργατική τάξη παρουσίαζε σημάδια προϊούσας συγκρότησης κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, αν και όχι με τρόπο ευθύγραμμο ή με μορφές παρόμοιες με την αντίστοιχη διαδικασία στη Δυτική Ευρώπη. Ειδικά κατά τη δεκαετία του 1930, όταν οι πρόσφυγες εργάτες άρχισαν να χάνουν τις αυταπάτες που έτρεφαν στο Βενιζελισμό,¹³¹ και το βάθος της

130. Edward Malefakis, «A comparative analysis of worker movements in Spain and Italy», ανακοίνωση στο πάνελ «Comparative Political and Social History of Modern Spain and Italy» στο Συνέδριο της Αμερικανικής Ιστορικής Εταιρείας (AHA), San Francisco, Δεκέμβριος 1973, σ. 12.

131. Για το θέμα αυτό βλ. Α. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 318· Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*... *ό.π.*, σ. 28-29· και Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 93-94. Σύμφωνα με τον G.Th. Mavrogordatos (*ό.π.*, σ. 145), «οι πρόσφυγες εργάτες γρή-

οικονομικής κρίσης¹³² είχε γενικεύσει την απογοήτευση, το συλλογικό εργατικό «εμείς» απόχτησε τη δική του ταυτότητα και μια όχι ανάξια λόγου ελκτική δύναμη για τα πολυάριθμα στρώματα της φτωχολογιάς. Ξαν αποτέλεσμα, και παρά τις συνεχιζόμενες (αν όχι επιδεινούμενες) οργανωτικές αδυναμίες του θεσμοθετημένου κινήματος, η συνολική μαχητικότητα που επιδείχτηκε κατά την εξαετία 1930-1936 ήταν κατά 86,6% ανώτερη της αντίστοιχης της δεκαετίας του 1920 (βλ. Πίνακα 2). Το ότι η διαδικασία ταξικής συγκρότησης προχωρούσε όμως μπορεί να συναχθεί και από τις κινητοποιήσεις δύο μη-εργατικών κλάδων: των καταστηματαρχών (ιδιαίτερα της Βόρειας Ελλάδας), των οποίων η ενεργητική αλληλεγγύη προς εργάτες-απεργούς συνέβαλε αποφασιστικά στην οργανωτική επιτυχία των πολλών τοπικών-γενικών απεργιών,¹³³ και των φοιτητών.

Οι –κατά τεκμήριο μικροαστοί– καταστηματαρχες διαμαρτύρονταν για την υψηλή φορολογία, και έστρεφαν τα πυρά τους κυ-

γορα έγιναν το πιο ριζοσπαστικό τμήμα της εργατικής τάξης. Ανεξάρτητα από το παρελθόν τους, οι μικροαστικές ανταπάτες και προσδοκίες σύντομα καταστράφηκαν [...] μα και δεν είχαν τη στήριξη που η μικρή ιδιοκτησία, οι οικογενειακοί δεσμοί, οι πελατειακές σχέσεις και η [...] παράδοση πρόσφεραν στην περίπτωση των γηγενών».

132. Σύμφωνα με τον –πάντα λαλιότατο– Αριστείδη Δημητρότο, γεν. γραμματέα της φιλο-κρατικής ΓΣΕΕ με τη γνωστή κατοπινή ιστορία, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, «...προϊούσης της οικονομικής κρίσεως, η θέσις του μεγαλύτερου αριθμού των οπωσδήποτε εργαζομένων, ολίγον διαφέρει από την τραγικήν θέσιν των ανέργων [237.000 το 1932] [...] Και η θλιβερά πορεία της οικονομικής συντεινούσης και της νομισματικής κρίσεως, είχαν ως επακόλουθα την αυξανόμενην αβεβαιότητα και γενικώς την εξάπλωσιν της θνησιμότητος, της νοσηρότητος και της εγκληματικότητος, συντέλεσασα εις την εξευτέλεισιν, καταπίεσιν, καθυποδούλωσιν και εκμετάλλευσιν των εκ της μισθώσεως της εργασίας των διατρεφομένων, ήτις και επέφερε την μεγάλην, την τρομακτικήν πτώσιν της αγοραστικής ικανότητος των μεγάλων μαζών», στο «Αι συνέπειαι της οικονομικής κρίσεως επί της ζωής των εργαζομένων τάξεων», *Εργασία*, τχ. 178, 28 Μαΐου 1933, σ. 757. Αν και είναι το ύφος εκείνο το οποίο κυρίως εντυπωσιάζει, ωστόσο το περιεχόμενο δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο.

133. Ενδεικτική της κατάστασης που επικρατούσε είναι η δήλωση του προέδρου του *Συνδέσμου Ελλήνων Βιοτεχνών Θεσσαλονίκης Α. Χρυσοστομίδη*: «...οι βιοτέχναι έχουν από πολλού αποκτήσει ταξικήν συνείδησιν και είνε αποφασισμένοι να κατέλθουν εις σκληρούς αγώνας διά την διεκδίκησιν των [...] δικαιωμάτων των, διά μίαν ζωήν υποφερτήν» (συνέντευξη, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 21 Σεπτεμβρίου 1934).

ρίως ενάντια στους βιομήχανους, κρατώντας παράλληλα μια στάση φιλική προς το εργατικό κίνημα. Όπως ήταν φυσικό, το τελευταίο υποδέχθηκε θερμά την εξέλιξη. Οι ιδιωτικοί υπάλληλοι Θεσσαλονίκης του *Πανυπαλληλικού Κέντρου* (ΠΥΚ), π.χ., τηλεγράφησαν στους Καβαλιώτες καταστηματαρχες όταν οι τελευταίοι αποφάσισαν να κλείσουν τα καταστήματά τους σε ένδειξη συμπαράστασης προς τις εργατικές καταλήψεις καπναποθηκών τον Ιούλιο του 1933:

«[Το ΠΥΚ] συγχαίρει την επαγγελματική τάξιν της Καβάλας, η οποία, έστω και αργά, αντελήφθη πλέον ότι τα συμφέροντά της είναι συνυφασμένα με τα συμφέροντα της εργατούπαλληλικής τάξεως».¹³⁴

Οι φοιτητές από την πλευρά τους ήταν παραδοσιακοί σύμμαχοι του εργατικού κινήματος.¹³⁵ Το κρίσιμο στοιχείο είναι ότι οι ιδιαίτερα μαχητικές κινητοποιήσεις τους το Μάρτη του 1936 σηματοδότησαν το ξεκίνημα του εκρηκτικού Μάη.¹³⁶ Είναι ενδιαφέρον να επιχειρήσουμε να διαβάσουμε «διά μέσου των γραμμών» της παρακάτω αποτίμησης γραμμένης από ένα συμπαθούντα (αλλά, πάντως, μη κομμουνιστή) δημοσιογράφο:

«Με την απεργία των φοιτητών, η πρωτεύουσα είναι γεμάτη από ρίγη πολεμικού αναβρασμού [!]. Ο αέρας της δονείται από επαναστατικά συνθήματα, η ατμόσφαιρά της βρωμάει μπαρούτι.

134. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Ιουλίου 1933. Η εξέλιξη ήταν ιδιαίτερα εντυπωσιακή αν λάβουμε υπόψη μας ότι κατά τη δεκαετία του 1920 (π.χ., κατά τη διάρκεια των απεργιακών κινητοποιήσεων του Αυγούστου του 1923) οι καταστηματαρχες ήταν κατά κανόνα εχθρικοί απέναντι στις εργατικές απεργίες. Φαίνεται όμως ότι την αμέσως επόμενη περίοδο ξεκίνησε η διαδικασία μερικής ριζοσπαστικοποίησής τους, με πρώτο σημαντικό σταθμό την αιματηρή κινητοποίηση του Μάρτη του 1927 ενάντια στην κατάργηση του ενοικιοστασίου. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*..., ό.π., σ. 22-23.

135. Για το φοιτητικό κίνημα βλ. Αντώνης Φλουντζής, *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα 1983· και Γιώργος Γιάνναρης, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία, τόμος Α' Από τον Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή*, Εκδόσεις Το Ποιντίκι, Αθήνα 1993. Στοιχεία για το νεολαιίστικο κίνημα (με άξονα την παρέμβαση του ΚΚΕ σ' αυτό) παρέχονται και από το Χρήστο Τζιντζιλώνη (*ΟΚΝΕ 1922-1940. Λενινιστικό μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989).

136. Είναι επίσης αποκαλυπτικό ότι – πάντα σύμφωνα με τις εκτιμήσεις που υποβάλλω στο *Διεκδικητικό κίνημα*..., ό.π. – το 1936 (χρονιά αξεπέραστης μαχητικότητας για ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο) οι φοιτητές επέδειξαν μαχητικότητα που υπολείπταν μόνο αυτής των καπνεργατών.

Οι δρόμοι της έχουν κάτι που θυμίζει Παρίσι της εποχής των οδοφραγμάτων. Αλλά θα ρωτήσετε. Καλά, και οι κινήσεις των παραγόντων, τα διαβούλια και τα διαβήματά τους δε γέμιζαν με αρκετή αναμπουμπούλα την ατμόσφαιρα του κλεινού άστεως; Αμπά! Εξαπέλυαν βέβαια και οι κινήσεις αυτές επαναστατικούς ατμούς, οι οποίοι όμως δεν ήταν [...] παρά υδρατμοί της βραζούσης πολιτικο-κομματικής φασουλάδας. Αλλά η φασουλάδα αυτή βράζει μέσα στον πελώριο τέντζερον της ελληνικής τεμπελιάς, του ελληνικού ξεπεσμού και ραμπαγισμού, που λέγεται κέντρον του Ζαχαράτου, και έτσι όταν ξεχειλίζει δεν πάει πιο πέρα από το κανάλι που οδηγεί από του Ζαχαράτου μέχρι Βουλής και μέχρι ανάκτορα. Τη βράση αυτή την αναδαυλίζουν οι πολιτικοί κύκλοι και οι δυναμικοί “παράγοντες” και την αισθάνονται μόνον οι χασομέρηδες και οι ακαδημαϊκοί της πολιτολογίας [...] [Οι φοιτηταί όμως] αγωνίζονται με ευψυχία και ανδρισμόν που σας κάμνει κι αν έχετε απελπισθή για την ελληνική νεολαία να διακόπτετε [...] την απελπισία σας. Πείθεσθε πως οι φοιτηταί έχουν μέσα τους κάποιο αίμα [...] αφού το χύνουν στις συμπλοκές τους με τους αστυνομικούς. Έφθασαν να μεταβάλλουν σε στρατόπεδα πολέμου ακόμη και τους τόπους της προσευχής και του έρωτος. Τη Μητρόπολι και το Ζάππειο».¹³⁷

Ούτε πρέπει να αποτελεί έκπληξη ότι η προϊούσα ταξική συγκρότηση βρήκε μερική αντανάκλαση και στη λαϊκή κουλτούρα. Είναι γνωστή η άποψη για την «τομή» που παρατηρείται στο στίχο των ρεμπέτικων, που από το 1930 και μετά αρχίζει να εγκαταλείπει την ως τότε αποκλειστική του ενασχόληση με το περιθώριο και να θίγει ζητήματα κοινωνικής αδικίας. Λιγότερο γνωστό είναι ότι η διαδικασία σύμπτυξης εργατικών υποκειμένων βρήκε το δρόμο της και στον τότε νεαρό χώρο του κινηματογράφου. Το 1932 προ-

137. Γιάννης Ταχογιάννης, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10 Μαρτίου 1936. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην κινητοποίηση του Μάρτη συμμετείχαν ακόμη και μαθητές δημοτικών σχολείων! Η εφημερίδα *Ελευθέρα Γνώμη* σατίρισε το γεγονός δημοσιεύοντας τη φωτογραφία ενός νηπίου που κρατούσε πλακάτ με το σύνθημα: «Απεργία Νηπιαγωγείου». Ο τίτλος που της έδωσε ο συντάκτης ήταν «Η Νέα Απειλή» ενώ υπήρχε και η παρακάτω λεζάντα: «Η ανωτέρω φωτογραφία ελήφθη χθες από φωτορεπόρτερ της “Ελευθέρας Γνώμης” εις το Ζάππειον. Να πρόκειται περί φάρσας, περί ειρωνείας, ή περί πραγματικότητας; Πού να το ξέρη κανείς; Αφού απήγγησαν και τα δημοτικά σχολεία, ημπορεί ν’ απεργήσουν και τα Νηπιαγωγεία. Εις τον τόπον αυτόν όλα είναι δυνατά!»

βλήθηκε η –βωβή– ταινία *Κοινωνική Σαπίλα* (παραγωγή Φύζιο Φιλμς), σε σενάριο και σκηνοθεσία του νεαρού Στέλιου Τατασόπουλου που είχε και τον πρωταγωνιστικό ρόλο. Δίνεται η παρακάτω περιγραφή σεναρίου:

Ένας φτωχός φοιτητής υποχρεώνεται να διακόψει τις σπουδές του· άνεργος και χωρίς λεφτά αρχίζει να κατρακυλά στον υπόκοσμο, ώσπου κάποιοι εργάτες τον βοηθούν να βρει δουλειά σε εργοστάσιο, όπου και γίνεται ηγετικό στέλεχος στις γραμμές του συνδικαλιστικού κινήματος.¹³⁸

Ακόμα και αν το σενάριο και ο κάπως μακάβριος τίτλος της ταινίας του Τατασόπουλου μας φανούν μελοδραματικά, δε θα πρέπει, ωστόσο, να μας οδηγήσουν στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι μια πολύτιμη αίσθηση του χιούμορ έλειπε από τον τρόπο που οι λαϊκές μάξες σταδιακά εσωτερικευαν τη μαχητική πρακτική και τις οργανωτικές μεθόδους του συνδικαλισμένου τμήματος της εργατικής τάξης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα γεγονός που συνέβη στον Πειραιά, όταν κάποιο πρωί του Μάρτη έκπληκτοι οι κάτοικοι της Γούβας βρήκαν τοιχοκολλημένη στους δρόμους και τους στύλους του ηλεκτρικού την παρακάτω περισπούδαστη ανακοίνωση. Κλείνω παραθέτοντας την ολόκληρη, με την ελπίδα ότι το γέλιο μπορεί να απαλύνει ακόμα και την κάματο που προκαλούν οι αγωνιώδεις πολυπλοκότητες της μελέτης της «ταξικής συγκρότησης»:

«Σύνδεσμος Ερωτευμένων Γούβας

Προκήρυξις προς άπαντα τα μέλη του Συλλόγου

Συνάδελφοι,

Το Διοικητικό Συμβούλιο, συνελθόν χθες εις μυστικήν συνεδρίασιν, απεφάσισε την λήψιν ανυστηρών μέτρων προς ανακούφισιν της τάξεώς μας και μας καλεί να κατέλθωμεν εις έντονον απεργιακόν αγώνα μέχρις αποδοχής εκ μέρους της Κυβερνήσεως των κάτωθι αιτημάτων μας:

- 1) Άρσις του Νόμου 25, 299, 168 περί καταδιώξεως των ερωτευμένων κατά τας νυκτερινάς ώρας·
- 2) Ελάττωσις των τιμών των εισιτηρίων εις τα δημόσια θεάματα διά τους ερωτευμένους·

138. Βλ. Στάθης Βαλούκος, *Φιλμογραφία του ελληνικού κινηματογράφου (1914-1984)*, Αθήνα 1985, σ. 154· Γιάννης Σολδάτος, *Ο ελληνικός κινηματογράφος: Ντοκουμέντα Ι, Μεσοπόλεμος, Αιγόκερως, 1994*, σ. 15.

3) Λήψη μέτρων κατά των πατεράδων, όπως παύσουν αι καταδιώξεις και τα αγριοκυττάγματα των ερωτευμένων, όπως επιτρέπουν τας συχνάς εξόδους ή να τις στέλνουν στο μπακάλη μόνες και να υποχρεώσουν αυτές να παραθέτουν γεύμα δις της εβδομάδος εις τους ανέργους ερωτευμένους.

4) Να συμπεριληφθή το Σωματείον μας εις τας κοινωνικός ασφαλίσεις.

Ζήτω η απεργία των ερωτευμένων!

ΥΓ. Προσοχή εις τους απεργοσπάστας που παραμονεύουν εις τας ταβέρνας!!». ¹³⁹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχειακές πηγές

Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, Αρχεία του Foreign Office (FO), State Department National Archives (SDNA).

Εφημερίδες

Εφημερίς των Βαλκανίων (Θεσσαλονίκη 1918-1936), *Ελευθέρα Γνώμη* (Αθήνα 1936).

Προπολεμικές στατιστικές, βιβλία και άρθρα

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, III Επαγγέλματα*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1932.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1934.

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Η φορολογία του επιτηδεύματος εν Ελλάδι», *Εργασία*, τχ. 195 (24 Σεπτεμβρίου 1933), σ. 1386-1389.

139. *Ελευθέρα Γνώμη*, 14 Μαρτίου 1936.

- ΓΡΑΦΕΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΝΟΥ (ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ), Το ζήτημα της υποχρεωτικής ή μη επεξεργασίας του εις φύλλα καπνού· συλλογή των σπουδαιότερων επισήμων εγγράφων, Θεσσαλονίκη/Σέρρες 1925.
- ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΣ, ΑΡ., «Αι συνέπειαι της οικονομικής κρίσεως επί της ζωής των εργαζομένων τάξεων», *Εργασία*, τχ. 178 (28 Μαΐου 1933), σ. 757-758.
- ΚΛΑΔΑΣ, Σ., «Η ανεργία· αίτια και μέτρα αντιμετώπισεως αυτής εν Ελλάδι», σειρά άρθρων στην *Εργασία*, τχ. 251 (21 Οκτωβρίου), τχ. 252 (28 Οκτωβρίου), τχ. 253 (4 Νοεμβρίου), τχ. 254 (11 Νοεμβρίου), και τχ. 254 (18 Νοεμβρίου 1934).
- ΚΛΑΔΑΣ, Σ., *Η ανεργία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1935.
- ΚΟΡΡΕΣ, Γ., «Η εξέλιξι των εργατικών ημερομισθίων», σειρά άρθρων στην επιθεώρηση *Εργατική Ελλάς*, τχ. 21 (15 Μαρτίου), τχ. 22 (1 Απριλίου), τχ. 33 (15 Απριλίου 1938).
- ΠΟΥΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*;; *Εργατική Δημοκρατία*, Αθήνα 1992 (πρώτη έκδοση 1934).
- ΡΕΔΙΑΔΗΣ, Π., «Η εκ των εμμέσων φόρων επιβάρυνσις εν Ελλάδι», *Εργασία*, τχ. 191 (27 Αυγούστου 1933), σ. 1222-1224 και τχ. 192 (3 Σεπτεμβρίου 1933), σ. 1259-1260.

Ξενόγλωσση

- ANDREOPOULOS, G.J., «Liberalism and the formation of the nation-state», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 7, τχ. 2 (Οκτώβριος 1989), σ. 193-234.
- BURAWOY, M., *The politics of production*, Verso, Λονδίνο 1985.
- DAHRENDÓRF, R., *Life chances*, Weidnfeld & Nicholson, Λονδίνο 1979.
- DETRILIS, G.B. (επιμ.), *Banquiers, usuriers et paysans; réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Fondation des Treilles, Editions la Découverte, Παρίσι 1988.
- GERRY, C. - BIRKBECK, C., «The petty commodity producer in third-world cities: petit-bourgeois or “disguised” proletariat?», στο Frank Bechhofer - Brian Elliot (επιμ.), *The petite bourgeoisie; comparative studies of the uneasy stratum*, Macmillan, Λονδίνο 1981, σ. 121-154.
- GOLDTHORPE, J.H. - LOCKWOOD, D. - BECHFOR, F. - PLATF, J., *The affluent worker in the class structure*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1969.
- GRAMSCI, A., *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*, μετάφραση και επιμέλεια Quintin Hoare - Geoffrey Nowell-Smith, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1971.
- HIRSCHMAN, A.O., *Exit, voice and loyalty; Responses to decline in firms*,

- organisations and States*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1970.
- HUNTINGTON, S.P., *Political order in changing societies*, Yale University Press, New Haven/Λονδίνο 1968.
- JECHINNIS, CH., *Trade unionism in Greece: a study in political paternalism*, Roosevelt University Press, Σικάγο 1967.
- KATZNELSON, IRA - ZOLBERG, A. (επιμ.), *Working-class formation; nineteenth century patterns in western Europe and the United States*, Princeton University Press, Princeton 1988.
- KERR, C.D., - HARBISON, F. - MYERS, C.A., *Industrialism and industrial man*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1964.
- LAMBRIANIDIS, L., «Industrial location in capitalist social formations: tobacco processing and manufacturing in Greece», Ph.D. Thesis; Geography Department, the London School of Economics and Political Science, Φεβρουάριος 1982.
- LENSKI, G.E., «Status crystallization: a non-vertical dimension of social status», *American Sociological Review*, τόμ. 19, 1954, σ. 405-414.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., «Problems on the formation of the Greek working class», *Etudes Balkaniques*, τχ. 2 (1988), σ. 43-54.
- LUKES, ST., *Power. A radical view*, Macmillan, Λονδίνο 1978.
- MALEFAKIS, E., «A comparative analysis of worker movements in Spain and Italy», ανακοίνωση στο πάνελ «Comparative Political and Social History of Modern Spain and Italy», στο Συνέδριο της Αμερικανικής Ιστορικής Εταιρείας (AHA), San Francisco, Δεκέμβριος 1973.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ.Θ., *Stillborn republic; social coalitions and party strategies in Greece (1922-1936)*, University of California Press, Berkeley/Λονδίνο 1983.
- ΜΟΥΖΕΛΙΣ, Ν.Ρ., *Modern Greece; Facets of underdevelopment*, Macmillan, Λονδίνο 1978.
- ΜΟΥΖΕΛΙΣ, Ν.Ρ., *Politics in the semi-periphery; early parliamentarism and late industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο 1986.
- ΜΟΥΖΕΛΙΣ, Ν.Ρ., *Post-marxist alternatives; the construction of social orders*, Macmillan, Λονδίνο 1990.
- OFFE, C. - WIESENTHAL, H., «Two logics of collective action», στο Claus Offe (επιμ.), *Disorganized Capitalism*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1985, σ. 170-220.
- ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, Ν., «The New Petty Bourgeoisie», στο A. Hunt (επιμ.), *Class and class structure*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1977.
- PRZEWORSKI, Α., «Proletariat into class: the process of working class formation from Karl Kautsky's *The Class Struggle* to recent controversies», *Politics & Society*, τόμ. 7, τχ. 4 (1977), σ. 344-401.

- RANCIÈRE, J., «The myth of the artisan: critical reflections on a category of social history», στο Steven Laurence Kaplan - Cynthia J. Koepp (επιμ.), *Work in France*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1986, σ. 317-334.
- SCOTT, J., *Corporations, classes and capitalism*, Huntchinson, Λονδίνο 1979.
- SMITH, J. - WALLERSTEIN, I. - EVERS, H.-D. (επιμ.), *Housholds in the world economy*, Publications of the Fernand Braudel Center, τόμ. 3, Beverly Hills 1984.
- STAVRIANOS, L., *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart & Winston, Νέα Υόρκη 1958.
- THERBORN, G., «Why some classes are more successful than others», *New Left Review*, τχ. 138 (1983), σ. 37-55.
- THOMPSON, E.P., *The making of the English working class*, Alfred Knopf & Random House, Νέα Υόρκη 1963.
- THOMPSON, E.P., *The poverty of theory and other essays*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1983.
- VITSILAKIS-SORONIATIS, CHRYSSEI, «Working class formation: the case of Greece 1830-1928», Ph. D. dissertation, University of Chicago, Ιούνιος 1988.
- VON LAUE, TH., «Russian peasants in the factory, 1892-1904», *Journal of Economic History*, τόμ. 21 (1961), σ. 61-81.
- WRIGHT, E.O., «Class boundaries in advanced capitalist societies», *New Left Review*, 98 (1976).
- WRIGHT, E.O., *Classes*, Verso, Λονδίνο 1985.

Ελληνική

- ΑΒΔΕΛΑ, ΕΦΗ, «Κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 12, τχ. 22, Ιούνιος 1995, σ. 173-204.
- ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, ΧΡΙΣΤΙΝΑ, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο/Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- ΒΑΛΟΥΚΟΣ, Σ., *Φιλμογραφία του ελληνικού κινηματογράφου (1914-1984)*, Αθήνα 1985.
- ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ, ΑΛΙΚΗ, *Οι έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940: κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975.
- ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Α. Η., *Πολιτική και εξέλιξεις των ημερομισθίων εν Ελλάδι*, Εκδόσεις Ευρωπαϊκού Οργανισμού Παραγωγικότητας, 1956.

- ΒΡΑΧΝΙΑΡΗΣ, Χ., *Ανάμεσα σε δυο εξεγέρσεις. Κιλελέρ 1910, Τρίκαλα 1925*, Αλφειός, Αθήνα 1985.
- ΓΙΑΝΝΑΡΗΣ, Χ., *Το Ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα. Περίοδος 1900-1920*, Gutenberg, Αθήνα 1988.
- ΓΙΑΝΝΑΡΗΣ, Γ., *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία. Τόμος Α΄. Από τον Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή*, εκδόσεις Το Ποντίκι, Αθήνα 1993.
- ΔΑΓΚΑΣ, Α. - ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Α., «Για την εργατική τάξη στις περιοχές Θεσσαλονίκης-Μοναστηριού και Αδριανούπολης την περίοδο 1910-1918», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 30 (1986), σ. 26-45.
- ΔΕΡΤΙΑΗΣ, Γ. Β., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977.
- ΔΕΡΤΙΑΗΣ, Γ. Β., *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.
- ΔΡΙΤΣΑ, ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
- ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Ολκός, Αθήνα 1976.
- ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος Τέταρτος, 1934-1940*, Αθήνα 1975.
- ΚΟΛΙΟΥ, ΝΙΤΣΑ, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» Βόλου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.
- ΚΟΛΙΟΥ, ΝΙΤΣΑ, *Τυπο-φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου. Τόμος Α΄*, Αθήνα 1991.
- ΚΟΡΔΑΤΟΣ, Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Γ. Φ., *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983.
- ΚΟΥΝΔΟΥΡΟΣ, Ρ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι, εκποτίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Καστανιώτης, Αθήνα 1975.
- ΛΑΖΑΡΗΣ, Β. Κ., *Πολιτική ιστορία της Πάτρας (2 τόμοι)*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1986.
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, Γ. Α., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978.
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, Γ. Α., «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Οδυσσέας Δημητράκοπουλος - Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιλπότης, Αθήνα 1980.
- ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ ΛΙΛΑ, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το*

- Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος: σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκέμβριος 1988, σ. 161-170.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα», στο Γιώργος Β. Δερτιλής - Κώστας Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνες)*, Σάκκουλας, Αθήνα/Κομοτηνή 1991, σ. 405-416.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27). Επαναστατικές εξαγγελίες*, Κομμούνα, Αθήνα 1985.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31): από την καταφρόνια μια καινούρια αγγή*, Κομμούνα, Αθήνα 1987.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)* (δακτυλογραφημένο αντίτυπο).
- ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, Ι., «Ιστορική εισαγωγή στο ελληνικό εργασιακό ποινικό δίκαιο», *Δίκαιο και Πολιτική* (Αφιέρωμα: Εργασιακές σχέσεις), τχ. 3 (1982), σ. 65-90.
- ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, ΛΑΟΥΡΑ, «Γυναικεία απασχόληση και νεοελληνική πόλη το α΄ μισό του 20ού αιώνα», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη· οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984. Τόμος Β΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 533-551.
- ΜΗΛΙΟΣ, Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- ΜΟΣΚΩΦ, Κ., *Θεσσαλονίκη· τομή της μεταπρατικής πόλης*, Στοχαστής, Αθήνα 1978.
- ΜΟΣΚΩΦ, Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης· η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979.
- ΜΟΥΤΑΦΗΣ, Γ., «Μια ταξική προσέγγιση στην κοινωνική ιστορία της Σύμυρνης 1850-1910», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 30 (1986), σ. 26-45.
- ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ, Σ., *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη· υπάρχει νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο;*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1985.
- ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ, Γ., «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη· οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984. Τόμος Β΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 561-564.

- ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑΣ, Α., *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνα, Αθήνα 1991.
- ΝΟΥΤΣΟΣ, Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974. Τόμος Β΄: Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925)· Β΄ μέρος: από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ*, Γνώση, Αθήνα 1992.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Β., «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα», στο Grothusen κ.ά. (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, 1980, σ. 216-235.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Β., «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη· οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984. Τόμος Β΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 521-531.
- ΠΕΓΙΟΣ, Γ. Α., *Από την Ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας (1922-1953)*, ΟΑΕΔ, Αθήνα 1984.
- ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ-ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ, ΜΑΡΙΑ, «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: μια κριτική θεώρηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 22, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1984, σ. 13-29.
- ΠΙΖΑΝΙΑΣ, Π., *Οι φτωχοί των πόλεων· η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- ΡΗΓΙΝΟΣ, Μ., «Παραγωγικές δομές και ενεργός πληθυσμός στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία, 1909-1936», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη· οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984. Τόμος Β΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 553-559.
- ΡΗΓΙΝΟΣ, Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα 1987.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1991.
- ΣΕΦΕΡΗΣ, Κ., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα*, Αθήνα 1975.
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ, Σ., *Το διεκδικητικό κίνημα· μέγεθος και ποιότητα: Μαχητικότητα, εμβέλεια και καταστολή στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, αδημοσίευτη εργασία.
- ΣΚΑΛΤΣΑ, ΜΑΤΟΥΛΑ, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983.
- ΣΚΑΛΤΣΑ, ΜΑΤΟΥΛΑ, «Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών και Γενικής Παιδείας*, τχ. 8 (1986), σ. 57-64.

- ΣΟΛΔΑΤΟΣ, Γ., *Ο ελληνικός κινηματογράφος: Ντοκουμέντα 1, Μεσοπόλεμος, Αιγύοκρως*, 1994.
- ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Σ. Ι., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρωτοπόρος της κοινωνικής πολιτικής και του «Κράτους Ενημερίας» εις τον Δυτικό κόσμο*, Αθήνα 1969.
- ΣΤΙΝΑΣ, Α., *Αναμνήσεις, Ύψιλον*, Αθήνα 1985.
- ΣΤΡΑΤΗΣ, Δ., *40 χρόνια αγώνες των ελλήνων σιδηροδρομικών*, Πιγκούινος, Αθήνα 1959.
- ΤΖΙΝΤΖΙΩΝΗΣ, Χ., *ΟΚΝΕ 1922-1940. Λενινιστικό μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989.
- ΤΟΥΝΤΑΣ, Μ., «Πόλη και βιομηχανία: η περίπτωση της Ερμούπολης», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη-οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984. Τόμος Β', Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 1985, σ. 609-634.
- ΤΡΙΜΗΣ, Γ. Α., *Η πενιχρότης του ελληνικού εργατικού εισοδήματος*, Αθήνα 1949.
- ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ, Β., *Πειραιάς, 1835-1870: εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Καστανιώτης/Εταιρεία Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας, Αθήνα 1984.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Η ελληνική τραγωδία: από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα 1974.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.
- ΦΙΛΙΑΣ, Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1975.
- ΦΛΟΥΝΤΖΗΣ, Α., *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα 1983.
- ΧΑΡΙΤΟΣ, Χ. Γ., *Σημειώσεις για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα, η «νηπιακή» και η «παιδική» του ηλικία (1879-1918): η περίπτωση του Βόλου*, Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Βόλου, Βόλος 1984.
- ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Οπτικό Υλικό

- ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ - ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ κ.ά., *Το πανόραμα του αιώνα* (σειρά ντοκυμαντέρ, ΕΡΤ 1983).